ZARYS DZIEJÓW IZRAELA

WYŻSZE ADWENTYSTCZNE
SEMINARIUM DUCHOWNE
im. M. B. CZECHOWSKIEGO

Zarys dziejów Izraela

Materiał zebrał i opracował
dla potrzeb studentów
Ryszard Jarocki

Warszawa 2002

Korekta: Jadwiga Kral

Redakcja techniczna: Jarosław Kauc

ISBN 83-7295-048-2

Wydawca: Chrześcijański Instytut Wydawniczy „Znaki Czasu”,
00-366 Warszawa, ul. Foksal 8, tel. (0...22) 827-58-19.

Od wydawcy

Skrypt napisany został z myślą o studentach, którzy po raz pierwszy zetknęli się z Biblią, a mają w krótkim czasie poznać najważniejsze wydarzenia w niej opisane. Jest w nim zawarty bardzo zwięzły, uporządkowany przekrój dziejów Izraela, napisany na podstawie Pisma Świętego, z najprostszymi, niezbędnymi wyjaśnieniami. Świadomie nie zamieszczono w nim większych opisów wydarzeń biblijnych ani też komentarzy do nich, pozostawiając to wykładowcy oraz samodzielnej pracy studenta z Biblią. By ułatwić uzupełnienie notatek, pozostawiono szerszy margines, a przy nim wersety biblijne odnoszące się do wymienianych wydarzeń biblijnych. Ponieważ dzieje Izraela ściśle związane są z trzema starożytnymi mocarstwami: Asyrią, Babilonią i Egiptem, dołączono dodatek z krótką ich historią.

Dziękuję pastorowi Władysławowi Kosowskiemu za wnikliwe przeczytanie tekstu i naniesienie swoich uwag.

Wydawca

Spis treści

Od wydawcy 3

I. Wyjście Abrama z Ur i pobyt jego rodziny w Kanaanie 5

II. Jakub z rodziną i całym swym dobytkiem osiedla się w Egipcie (1630-1446 r. p.n.e.) 7

III. Mojżesz wyprowadza Izraelitów z Egiptu (1446 r. p.n.e.) 9

IV. Podbój Kanaanu 11

V. Okres Sędziów (od około roku 1380 do 1050) 13

VI. Panowanie trzech pierwszych królów Izraela 15

VII. Podział państwa na północne i południowe (931 r. p.n.e.) 20

VIII. Państwo północne — Izrael od Jeroboama I do przejęcia władzy przez Jehu (931-841 r. p.n.e.) 22

IX. Judea. Okres bliskich związków z państwem północnym przed przewrotem dokonanym przez Jehu 25

X. Państwo północne (Izrael) i panowanie dynastii Jehu (841-752 r. p.n.e.) 27

XI. Koalicja efraimsko-damasceńska. Upadek państwa północnego (r. 722 p.n.e.) 30

XII. Państwo judzkie za ostatnich królów 32

XIII. Pobyt w Babilonii 38

XIV. Czasy perskie (539-331 r. p.n.e.) 39

XV. Między Starym a Nowym Testamentem 41

XVI. Herod Wielki i jego synowie 44

Dodatek A. Asyria 45

Dodatek B. Miasto Babilon 48

Dodatek C. Babilonia 50

Dodatek D. Egipt 53

Tablica chronologiczna 60

Mapy 62

I.
Wyjście Abrama z Ur i pobyt jego rodziny w Kanaanie

I Mojż. 11,27—28,22

Początek dziejów narodu izraelskiego Biblia łączy z osobą Abrahama, zwanego pierwotnie Abramem. Abram pochodził z miasta Ur w Mezopotamii.[1.1] Tutaj zapewne urodził się jego ojciec, a także jego bracia. Z Ur na polecenie Boże udał się Abram wraz z rodziną do ziemi Kanaan.[1.2] (I Mojż. 11,28—12,5).

Z chronologii biblijnej wynikałoby, że wędrówka Abrahama rozpoczęła się ok. roku 1850 przed Chrystusem.

Ojciec Abrama w drodze do Kanaanu zatrzymał się wraz z całą rodziną w Haranie. Po śmierci ojca Abram oraz jego bratanek Lot udają się w dalszą podróż. W Kanaanie Abraham prowadzi wędrowny tryb życia zajmując się wypasem owiec. W Biblii zostało odnotowane, że jego wędrówka z północy doprowadziła go do Egiptu. Tutaj przebywał przez krótki czas. Egipt, podobnie jak Mezopotamia, miał w tym czasie za sobą kilkaset lat historii. Były to czasy dwunastej dynastii, tak więc Abraham mógł już oglądać największe piramidy z III tysiąclecia, które przetrwały też do naszych czasów (Cheopsa i Chefrena), wybudowane za panowania IV dynastii egipskiej.

1.1. W czasach nowożytnych długo nie było dowodu na istnienie w starożytności miasta o nazwie Ur. Dopiero dosyć przypadkowe prace wykopaliskowe w Tell Mukajjar (położonym ok. 240 km na południowy-wschód od starożytnego Babilonu i tyle samo kilometrów od Zatoki Perskiej), zapoczątkowane w XIX wieku i kontynuowane w następnym stuleciu, potwierdziły istnienie miasta o tej nazwie w kraju Sumerów. Dzieje Ur sięgają IV tysiąclecia. W roku 1921 archeolog sir Leonard Wooley odkrył nienaruszone grobowce królewskie z roku ok. 2600 p.n.e. Zawierały one niezwykle kunsztowne wyroby ze złota, srebra i lapis-lazuli, a wśród nich arcydzieło rzemieślnicze — hełm Meskalamduga. Około 2100 r. p.n.e. Ur przez całe stulecie było głównym miastem III dynastii z Ur, która panowała nad krajem Sumerów i Babilonią. Był to okres rozkwitu cywilizacyjnego miasta i całej krainy. Warto wspomnieć, że w tym czasie Sumerowie posługiwali się, prawdopodobnie wynalezionym przez siebie u schyłku IV tys., pismem klinowym. Na początku II tysiąclecia tereny te zostały opanowane przez Amorytów. Jednak język sumeryjski jeszcze przez wiele stuleci zachował się jako język nauki i kultu (o wykopaliskach w Ur czytaj w: Georges Roux, *Mezopotamia*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog", 1998, s. 110-125; David Diringer, *Alfabet*, PIW, 1972; *Sumerowie*, w: *Archeologia i Biblia*, z. VIII, ChIW „Znaki Czasu"; Siegfried H. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, wyd. III, ChIW „Znaki Czasu", s. 47).

1.2. Słowo *Kanaan* występuje we wszystkich źródłach jako nazwa geograficzna i jako nazwa narodowości (Kananejczycy). Ziemia Kanaan to terytorium na zachód od Jordanu. Jego granicę południową wyznaczały miasto Gaza i wybrzeże Morza Martwego (I Mojż. 10,19). Granicą wschodnią Kanaanu była rzeka Jordan (IV Mojż. 32,32; 33,5). Natomiast granica północna jest różnie wyznaczana. W I Mojż. 10,19 czytamy, że obszar Kanaanu rozpoczynał się w Sydonie. Z innych wersetów można wnioskować, że rozciągał się znacznie dalej na północ. Pogańscy mieszkańcy Kanaanu nazwani są Kananejczykami (zob. hasło *Canaan*, w: *SDA BC*, t. VIII i hasło *Kanaan*, w: *Encyklopedia archeologiczna ziemi świętej*, opr. Avraham Negev).

Po krótkim pobycie w Egipcie Abraham powraca do Kanaanu. Wraz z nim wypasem trzody w Kanaanie zajmował się jego bratanek Lot, który z czasem osiedlił się w mieście Sodoma.[1.3.]

Z relacji biblijnej wynika, że potomkami Lota byli Moab i Ammon. Z nich wywodziły się ościenne narody, których dzieje związane są z historią Izraela. W kananejskim Hebronie umiera żona Abrahama — Sara. Została pochowana w pobliżu Hebronu (wcześniej zwanym Kiriat-Arba) w jaskini Machpela, odkupionej od Chetyty. Również Abraham został pochowany w tym samym miejscu. Abraham miał dwóch synów — Izaaka i Ismaela. Pierworodny, Ismael, był narodzony z nałożnicy. Dziedzicem Abrahama był tylko Izaak. Jednak na polecenie Boże miał być on złożony w ofierze całopalnej na jednej z gór w kraju Moria (I Mojż. 22,2). W ostatniej chwili, podczas tej próby wiary, Abraham otrzymał baranka jako ofiarę zastępczą.[1.4.]

Po śmierci ojca Izaak osiedlił się w Gerarze. Tam dorobił się dużego majątku (I Mojż. 26,12.13). Jego przyrodni brat, Ismael, narodzony z nałożnicy, uważany za praojca Arabów, zamieszkał na pustyni Paran. Z drugiej żony Abrahama, Ketury, narodził się między innymi syn Midian (I Mojż. 25,1). Od jego imienia wywodzi się plemię Midianitów, często wspominane w Biblii. W późniejszych czasach Mojżesz wziął sobie żonę z tego plemienia.[1.5.]

Izaak miał dwóch synów, bliźniaków: Ezawa i Jakuba. Od Jakuba, później jego imię zostało zmienione na Izrael, pochodzi nazwa narodu, którego dzieje mamy zamiar przedstawić w krótkim zarysie.

Jakub po podstępnym wyłudzeniu błogosławieństwa ojca, przysługującego pierworodnemu, z powodu gniewu swego starszego brata bliźniaka, musiał uciekać do rodziny swej matki, do Haranu. Po wielu latach, po dorobieniu się majątku, wraz z żonami i dziećmi oraz dużym dobytkiem wraca do Kanaanu. Na myśl o tym, jak zostanie przyjęty przez swego brata Ezawa, ogarnia go strach.

Imię Izrael, które według wyjaśnienia biblijnego oznacza zwycięzca, otrzymał Jakub po nocnej walce z Bogiem przy brodzie potoku Jabbok w pobliżu Peniel (Penuel) o otrzymanie błogosławieństwa tak bardzo mu potrzebnego przed spotkaniem z bratem Ezawem, praojcem Edomitów (I Mojż. 32,22.30). Nazwa *Izrael* przeszła na całe potomstwo Jakuba — naród.

1.3. Nazwy Sodoma i Gomora pojawiają się także na tabliczkach glinianych znalezionych w archiwach pałacu królewskiego w starożytnym mieście Ebla (Tell Mardich), odkopanym dopiero w 1975 roku. Jednak identyfikacja tych miast z Sodomą, w której mieszkał Lot, nie jest pewna (Siegfried H. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, wyd. III, s. 219).

1.4. Żyjący w I wieku n.e. historyk żydowski, Józef Flawiusz, uważa, że Izaak był ofiarowany na górze Moria i że jest to ta sama góra, na której król Dawid położył podwaliny świątyni (Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, 1,13,2).W Piśmie Świętym nazwa *Moria* występuje ponownie tylko w II Kron. 3,1 jako określenie góry w Jerozolimie, na której Salomon miał wybudować świątynię. Wzniesienie w Jerozolimie, na którym stoi obecnie meczet Świątynia Skały (powszechnie zwany meczetem Omara), jest uważane za dawną górę Moria.

1.5. **Midianici** zamieszkiwali po wschodniej stronie zatoki Akaba. Były to plemiona koczownicze. W swych wyprawach łupieżczych korzystali z wielbłądów, na których docierali nawet w głąb Palestyny. Księga Sędziów opisuje, w jaki sposób zadał im klęskę Gedeon (Sędz. rozdz. 6—8).

II.
Jakub z rodziną i całym swym dobytkiem osiedla się w Egipcie (1630-1446 r. p.n.e.)

I Mojż.32,22-50

W okresie wielkiego głodu, jaki zapanował w Kanaanie (około roku 1630 p.n.e.), Jakub-Izrael z jedenastoma synami i ich rodzinami oraz służbą udaje się do Egiptu. Wcześniej znalazł się tam jeden z jego młodszych synów, Józef, który w nadzwyczajnych okolicznościach — zanim przybył Jakub i bracia Józefa ze swymi rodzinami — został głównym zarządcą Egiptu i był nim w czasie nieurodzaju. Znacząca pozycja Józefa w Egipcie sprawiła, że ród Jakuba-Izraela osiedlił się w tym kraju na dłużej (I Mojż. 37,12-50,26). [2.1.]

Jeżeli rok 1850 p.n.e. jest momentem wyjścia Abrahama z Ur, to można przyjąć, że Izrael przybył do Egiptu i prawdopodobnie osiedlił się w zachodniej części delty Nilu około roku 1630 p.n.e. Byłby to czas, kiedy państwem egipskim rządził obcy naród, zwany Hyksosami. Historycy, dzielący dzieje Egiptu na pewne okresy, czas, w którym Hyksosi władali Egiptem, zaliczają do drugiego okresu przejściowego (1786-1567 r. p.n.e.). Wypędzenie Hyksosów po 150 latach ich panowania przez rodzimych władców z południa kraju mogło też sprawić, że życie potomków Jakuba — Izraelitów — w Egipcie znacznie się pogorszyło. Izraelici jako kolaborujący z obcym najeźdźcą zostali po uwolnieniu Egiptu od obcych rządów potraktowani jak niewolnicy. Nadmierny ucisk być może spowodował, iż naród ten przypomniał sobie o Kanaanie jako o miejscu swego przeznaczenia. Potomków Jakuba wyprowadził z niewoli Mojżesz, jeden z Hebrajczyków, który przygarnięty przez córkę faraona uniknął zagłady, na jaką zostali skazani.

II Mojż. roz. 2

II Mojż. 3,1-22; 4,1-17

Wychowany na dworze królewskim, po zabiciu Egipcjanina musiał uciekać z Egiptu. Schronił się na Półwyspie Synajskim wśród zamieszkałych tam Midianitów. Tam wziął sobie za żonę córkę Jetro — kapłana Midianitów. Będąc pasterzem trzody swego teścia, został powołany na przywódcę, który miał wyprowadzić Izraelitów z Egiptu. Gdy wypasał trzodę w okolicy góry Horeb, przedstawił mu się Bóg jako: *Jestem, który jestem*, czyli *Jahwe* (II Mojż. 3,14). Zanim faraon wyraził zgodę na wyjście Izraelitów, Mojżesz wraz z Aaronem, swym starszym bratem, za-

2.1. Więcej o historii Egiptu na s. 53-59.

demonstrowali na dworze królewskim moc Bożą — na Egipt
spadły plagi. Najbardziej dotkliwą okazała się śmierć pierworod-
nych mieszkających w domach, których odrzwia i nadproża nie
były pomalowane krwią baranka. Na pamiątkę tego wydarzenia
Izraelici obchodzili pierwszego miesiąca, czternastego dnia, świę-
to Paschy (II Mojż. 12,1-20). [2.2. 2.3.]

2.2. Faraonem ucisku i inicjatorem zagłady Izraelitów w Egipcie mógł być Totmes III (Tutmosis III), ok. roku 1504-1450 p.n.e., z XVIII dynastii. Natomiast księżniczką, która wyciągnęła Mojżesza z wody, mogła być Hatszepsut, macocha i zarazem teściowa Totmesa III. Sprawowała ona władzę w Egipcie około dwudziestu lat (zob. Siegfried H. Horn, Z *archeologią przez kraje biblijne*, s. 66-71. *Chronologia Starego Testamentu*, s. 28.29).

2.3. Hebr. *Pesach*, gr. *Pascha*, znaczy *ominąć*. Anioł śmierci omijał domy, domy pomalowane krwią. Pierwszy miesiąc księżycowy nazwany Abib później Nisan, rozpoczynał się na przełomie naszego marca i kwietnia. Święto trwało siedem dni.Koniec tych świąt odpowiadał dacie przejścia Izraelitów przez Morze Czerwone. Pascha to jedno z trzech świąt pielgrzymich, w czasie których każdy mężczyzna miał obowiązek zjawić się w świątyni w Jerozolimie (V Mojż.16,16).

III.
Mojżesz wyprowadza Izraelitów z Egiptu (1446 r. p.n.e.)

II Mojż. 12,29-42; 14-18

Opinie co do czasu, kiedy Izraelici opuścili Egipt, są wśród historyków podzielone. Przyjmując jednak relację biblijną, zapisaną w I Król. 6,1, że Salomon zaczął budować świątynię 480 lat po wyjściu Izraelitów z Egiptu, możemy uznać, iż wyjście to miało miejsce w roku 1446 p.n.e.

Pierwszy rok ucieczki z Egiptu nie zapowiadał, że wędrówka Izraelitów do Kanaanu trwać będzie czterdzieści lat. Na początku tej wędrówki, po przekroczeniu Morza Czerwonego, idąc przez pustynię Szur, spragnieni Izraelici napotkali wreszcie źródło wody, niestety gorzkiej, co stało się powodem narzekań na Mojżesza. Miejsce to nazwano Mara (II Mojż. 15,23-26). Kierując się dalej na południe, przeszli przez Elim i weszli na pustynię Sin, „która leży między Elim a Synajem". Tutaj pierwszy raz zostali nakarmieni manną (II Mojż. 16,14.15). W pobliżu Synaju, w miejscowości Refidim, ponownie doszło do buntu z powodu braku wody. Na domiar złego na trasie ich wędrówki do Kanaanu pojawili się pierwsi wrogowie (Amalekici), którzy zaatakowali tyły wędrujących Izraelitów (II Mojż. 17,8-13; V Mojż. 25,17.18). Tym razem Amalekici ponieśli klęskę.[3.1.]

Po walce, zanim jeszcze Izraelici dotarli pod górę Synaj, przybył do obozu Izraelitów teść Mojżesza, Jetro, z żoną Mojżesza, Syporą, i ich dwoma synami. Teść pomógł Mojżeszowi w zorganizowaniu władzy sądowniczej wśród Izraelitów (II Mojż. rozdz. 18). Po trzech miesiącach wędrówki, której towarzyszyły wspomniane wydarzenia, Izraelici przyszli pod górę Synaj.[3.2.]

II Mojż. 19-33

Pod górą Synaj Izraelici obozowali około roku. Najważniejszym wydarzeniem w tym okresie było przekazanie Mojżeszowi

---

3.1. **Amalekici.** Wnuk Ezawa, zrodzony z nałożnicy, nazywał się Amalek (I Mojż. 36,12). To prawdopodobnie jego potomkowie, tworząc luźne plemiona, wędrowali między Synajem a południową częścią Palestyny. O ich atakach na Izraelitów czytamy w Sędz. 3,12.13; 6,3; 7,12). Z Amalekitami walczył pierwszy król Izraela, Saul. Pojmał ich wodza, którego następnie zabił Samuel (I Sam. rozdz. 15). Z nimi walczył także król Dawid. Z ostatnią wzmianką o nich spotykamy się w czasach Hiskiasza. W I Kron. 4,43 czytamy, że Symeonici wytępili resztkę Amalekitów. Lud ten wspomniany jest tylko w Starym Testamencie.

3.2. **Góra Synaj** w Biblii nazwana jest także Horebem. Pochodzenie tych nazw jest niepewne. Z biblijną górą Synaj, na której dano dekalog, chrześcijańska tradycja utożsamia dwie góry na Półwyspie Synajskim. Począwszy od czasów Euzebiusza (IV w. n.e.) wskazuje się na Jebel Serbal. Jest to samotny, dostojnie wyglądający szczyt o wysokości 2070 m n.p.m. na południe od Wadi Feiran (zwykle identyfikowane z Refidim), aczkolwiek w pobliżu tego szczytu nie ma równiny, na której można byłoby założyć odpowiednio duże obozowisko. Natomiast tradycja sięgająca czasów Justyniana (VI w. n.e.) górą Synaj nazywa południowo-wschodni wierzchołek góry, zwany Jebel Musa (2244 m n.p.m.). Jest on wyższy od drugiego wierzchołka, znajdującego się od strony północno-zachodniej, zwanego Ras es-Safsafeh (1993 m n.p.m.). Przed tym drugim wierzchołkiem znajduje się szeroka równina nadająca się do rozbicia dużego obozu, z której bardzo dobrze widoczny jest szczyt. Natomiast wierzchołek Jebel Musa takich warunków nie spełnia.

tablic z dekalogiem, czyli dziesięcioma Bożymi przykazaniami. Tutaj po raz pierwszy obchodzili swoje doroczne święto Paschy (Wielkanoc), upamiętniające wyjście z Egiptu. Pod górą Synaj, również w pierwszym roku, wybudowali swoją przenośną świątynię, zwaną przybytkiem lub namiotem zgromadzenia.

Mojżesz był nie tylko wodzem, ale także prawodawcą. Izraelici pod górą Synaj otrzymali różne przepisy regulujące życie społeczne i religijne wspólnoty.

Po rocznym pobycie pod górą Synaj naród ruszył w kierunku południowych granic Kanaanu. Po przejściu pustyni Paran dotarli do miejscowości Kadesz-Barnea, oddalonej od góry Horeb o jedenaście dni drogi. Z Kadesz Mojżesz wysłał do Kanaanu dwunastu zwiadowców, wśród których był Kaleb i Jozue, syn Nuna. Później, po ponad trzydziestu ośmiu latach, Jozue został wodzem Izraelitów dokonujących podboju Kanaanu. Teraz jednak do podboju Kanaanu nie doszło. Zwiadowcy, poza wymienionymi wyżej dwoma, skutecznie zniechęcili naród do zmierzenia się z przeciwnikiem. W wyniku tego dopiero po czterdziestu latach od wyjścia z Egiptu nowe pokolenie Izraelitów miało przekroczyć granicę Kanaanu, Jordan, i zająć tereny wyznaczone przez Boga na osiedlenie.

IV Mojż. rozdz. 13—14

Tym razem ich atak na Kanaan miał nastąpić od strony wschodniej, po przejściu terytorium Moabu i pokonaniu zamieszkujących na wschodnim brzegu Jordanu Amorytów.[3.3. 3.4.]

Zanim Izraelici przekroczyli Jordan w okolicach Jerycha, Mojżesz przydzielił potomkom Gada, Rubena i połowie plemieniu Manassesa królestwo Sychona, króla amorejskiego, i królestwo Oga, króla Baszanu (IV Mojż. 32,33).

3.3. **Moab** leżał między potokiem Zered a potokiem Arnon. Moabici to potomkowie Lota i jego córki (I Mojż. 19,37.38), bratni naród Ammonitów. Ponieważ Moabici, Ammonici i Edomici byli spokrewnieni z Izraelitami, Mojżesz z nakazu Bożego nie pozwolił atakować tych narodów (V Mojż. 2,4.5.9.19). W czasie przejścia przez terytorium Moabu, Balak, król tego narodu, sprowadził proroka Bileama, by ten przeklinał naród izraelski. Wskutek interwencji Bożej Bileam nie mógł spełnić życzenia króla moabskiego. Zamiast przeklinać, wbrew własnemu pragnieniu błogosławił temu narodowi.

3.4. **Amoryci.** Pierwsze wzmianki o Amorytach znajdujemy u schyłku III tys. w Mezopotamii. Szusin, jeden z ostatnich królów III dynastii z Ur, powiada, iż wybudował mur obronny przed nimi. W tym okresie plemiona amoryckie dzieliły się na dwie grupy. Jedni od dawna osiedlili się w centralnej Syrii (dolina Orontesu, Liban i Antyliban) i zajmowali stopniowo Syrię i Palestynę, wywołując poważne niepokoje. Inni pozostali nomadami, przemierzali Pustynię Syryjską między Palmirą a Mari i często przekraczali Eufrat. Nazwa Amoryci pochodzi od słowa Mar-tu, co po sumeryjsku znaczy: terytorium rozciągające się na zachód od środkowego Eufratu, i jest synonimem akadyjskiego słowa Amurru, znaczącego także zachód. Tak też były nazywane Syria i Palestyna. Pod koniec XIX wieku p.n.e. w wielu miejscach Mezopotamii spotykamy władców noszących amoryckie imiona. Władcą amoryckim był też Hammurabi (1792-1755 r. p.n.e.) z pierwszej dynastii babilońskiej, twórca imperium rozciągającego się od Zatoki Perskiej do Morza Śródziemnego. Amoryckiego pochodzenia było też potężne królestwo Mari, jednego z największych miast Syrii na prawym brzegu Eufratu. Zostało ono podbite przez Hammurabiego w trzydziestym trzecim roku jego panowania. Kres rządom Amorytów w Mezopotamii położyli Hetyci w XVI wieku p.n.e., i częściowo Kasyci. Amoryci, zanim zdominowali Mezopotamię, w okresie XII dynastii egipskiej (1991-1786 r. p.n.e.), przybywali gdzieś z Pustyni Syryjskiej na teren Palestyny i Syrii. Większość informacji o Amorytach w Palestynie pochodzi z Biblii. W okresie patriarchów, a także wyjścia Izraelitów z Egiptu, znaczna część Palestyny była w posiadaniu Amorytów. Zamieszkiwali oni górzyste tereny zachodniej Palestyny i pewne obszary Transjordanii. Izraelici skutecznie walczyli z nimi, przejmując ich terytoria (IV Mojż. 21,25.31.32; Joz. 10,5.6). W czasach Samuela panował pokój między Izraelitami a Amorytami (I Sam. 7,14). Król Salomon zmusił ich do prac pańszczyźnianych (I Król. 9,20.21; II Kron. 8,7.8). Niewiele wiemy o języku Amorytów. Zachowało się jedynie kilka zwrotów w tekstach akadyjskich oraz trochę imion. Te nieliczne zabytki piśmiennictwa skłaniają historyków do przyjęcia tezy, iż byli oni Semitami. Tymczasem z tablicy narodów wynika, że byli potomkami Kanaana, syna Chama (I Mojż. 10,15.16).

IV.
Podbój Kanaanu

Mojżesz nie wszedł z narodem do Kanaanu. Zmarł na wschodnim brzegu Jordanu, na górze Nebo, w ziemi moabskiej, naprzeciw Jerycha. Wcześniej zmarł jego starszy brat Aaron, pierwszy najwyższy kapłan i zarazem najbliższy współpracownik Mojżesza. Został on pochowany na górze Hor.[4.1.]

Jak już wspomniano, po śmierci Mojżesza przywódcą Izraela został Jozue.[4.2.]

On też kierował trwającym siedem lat podbojem Kanaanu oraz podziałem terytorium między plemiona izraelskie, jak również organizowaniem państwowości oraz życia religijnego według wcześniejszych zaleceń, jakie Mojżesz otrzymał od Boga.

Księga Jozuego roz. 5—24

Jeśli uchodźcy opuścili Egipt w roku 1446 p.n.e., można przyjąć, że wkroczenie na zachodni brzeg Jordanu nastąpiło w roku 1406. Po przekroczeniu Jordanu, przed rozpoczęciem dalszych działań wojennych w Kanaanie Izraelici rozbili obóz w Gilgal, w pobliżu ufortyfikowanego miasta Jerycho, które pierwsze na terenie Kanaanu zostało zajęte przez Izraelitów i doszczętnie zniszczone, a mieszkańcy zgładzeni. Bóg ogłosił, że miasto ma być *herem* (Joz. 6,17-19). Ten hebrajski termin oznaczał całkowite i nieodwołalne poświęcenie — czy to na zniszczenie, czy też na święty cel. W tym wypadku mamy do czynienia z obydwoma aspektami tego słowa: ogień zniszczył miasto, a niezniszczalne metale oddane zostały do świętej skarbnicy. Zwrot „poświęcenie na zniszczenie" odnosi się też do ludzi, którzy całkowicie zatracili się w buncie przeciwko Bogu. Nadszedł ich kres. Ponad czterysta lat przed upadkiem Jerycha Bóg powiedział Abrahamowi, że nie może jeszcze posiąść Jerycha, ponieważ nie dopełniła się wina Amorytów (I Mojż. 15,16). Teraz nadszedł czas zagłady.

Mieszkańcy Kanaanu upadli moralnie tak nisko, że całkowicie zdegenerowani popełniali najgorszego rodzaju czyny. Tabliczki ugaryckie, pochodzące mniej więcej z czasów Jozuego, odkryte w dwudziestym wieku, zawierają opisy rytualnych, seksualnych orgii, stanowiących sedno kananejskich kultów płod-

---

4.1. Hor, według tradycji sięgającej pierwszego wieku naszej ery to góra Jebel Harun w okolicach Petry (por. *Archeologia i Biblia*, z. IX, s. 8).

4.2. Jozue pierwotnie nazywał się Hoszea, co znaczy zbawienie. Imię to zostało zmienione na hebr. Jehoszua lub Jeszua, co znaczy: Jahwe jest zbawieniem. Po grecku imię to brzmi Iesous, a po polsku Jezus.

ności. Teksty te wskazują także na krwiożerczość i okrucieństwo kananejskich bóstw. Z całkowicie zniszczonego Jerycha uratowała się tylko nierządnica Rachab wraz z rodziną, a to dzięki temu, że przed inwazją ułatwiła ucieczkę dwom zwiadowcom izraelskim. Miasto Jerycho zostało odbudowane dopiero w czasach panowania króla Achaba w IX w. p.n.e. (I Król. 16,34).[4.3.]

Po zakończeniu podboju Kanaanu wyznaczono sześć miast ucieczki dla nieumyślnych zabójców (IV Mojż. 35,9-28; Joz. 20,1-9), a także miasta dla Lewitów, którzy, jako przeznaczeni do służby kapłańskiej, nie otrzymali przydziału ziemi. Na centralne miejsce kultu wybrano Sylo, miasto położone w środkowej części Palestyny (o Sylo czytaj w: *Z archeologią przez kraje biblijne*, s. 147.148). Przez trzysta następnych lat w Sylo znajdowała się skrzynia przymierza, najważniejsze wyposażenie świątyni. Dokonano też podziału terytorium Kanaanu między plemiona izraelskie. Wydarzenia z okresu podboju i organizowania państwowości, trwające dwadzieścia pięć lat, zostały opisane w Księdze Jozuego. Na czasy podboju Kanaanu przez Izraelitów i wczesnego zasiedlenia przypadają rządy faraona Amenhotepa IV/Echnatona (ok. 1379-1362 r.), reformatora religijnego i intelektualisty. Zachowała się liczna korespondencja pisana pismem klinowym w języku ówczesnej dyplomacji, tj. w języku akadyjskim, przysyłana z różnych regionów jego rozległego państwa, a także z dworów azjatyckich do jego stolicy w Achetaton, co znaczy horyzont Atona (obecnie Tell el-Amarna). Wśród różnych listów są i takie, w których lennicy króla egipskiego proszą o pomoc w walce z ludem *Habiru,* który zakłócał pokój. Między archeologami i biblistami nadal toczy się spór co do tego, czy ma to związek z Hebrajczykami.[4.4.]

4.3. W czasach nowotestamentowych Jerycho zostało umocnione i rozbudowane przez Heroda Wielkiego, który lubił w nim przebywać, w nim także zmarł. Jezus również przechodził przez to miasto. W jego czasach położone ono było bardziej na południowy wschód niż miasto z czasów Jozuego, przy wejściu do wąwozu Wadi Qelt, w którym biegła droga do Jerozolimy.

4.4. Słowo *Hebrajczyk* może się wywodzić od przodka Abrahama o imieniu Heber/Eber (I Mojż. 11,14-17). Słowo to rzadko występuje w Starym Testamencie, np. w I KsiędzeMojżeszowej tylko dwa razy (I Mojż. 14,13; 39,14.17). Istnieje podobieństwo w zapisie spółgłoskowym pomiędzy wyrazem *Habiru* w tekstach z Amarna a zapisem wyrazu *Heber*.

V.
Okres Sędziów
(od około roku 1380 do 1050)

Księga Sędziów 3,7-21

Po śmieci Jozuego naród izraelski nie miał jednoosobowego kierownictwa. W swoim życiu społecznym i religijnym Izraelita kierował się wskazówkami prawa otrzymanego od Boga za pośrednictwem Mojżesza. Nad jego przestrzeganiem czuwała cała lokalna społeczność, ale przede wszystkim każdy Izraelita we własnym sumieniu miał dbać o posłuszeństwo prawu. Naruszenie prawa, nazwane grzechem, wymagało składania odpowiednich ofiar i różnych form zadośćuczynienia. W przypadku, gdy indywidualna interpretacja prawa w stosunkach międzyludzkich budziła wątpliwość, spory rozstrzygali sędziowie. Oni też bywali wodzami w razie niebezpieczeństwa grożącego ze strony różnych ościennych plemion, a także innych narodów, spoza Izraela, które jeszcze zamieszkiwały Kanaan. Bowiem Izraelici, wbrew zaleceniom Bożym, nie usunęli Kananejczyków z podbitego terytorium. Sędziowie nie mieli stałego miejsca urzędowania, swoją służbę wykonywali na terenie swego zamieszkania. Hebrajskie słowo tłumaczone jako sędzia ma szersze znaczenie. Może odnosić się zarówno do wybawcy, jak i do osoby zajmującej się sądzeniem. Wydaje się, że większość sędziów wymienionych w Biblii to przede wszystkim przywódcy wojskowi. Musieli oni zadbać o obronę kraju w razie najazdów plemion koczowniczych, np. Midianitów czy Ammonitów. Przypuszcza się, że zdarzały się i takie przypadki, iż dwóch sędziów sprawowało swój urząd równocześnie.

W Starym Testamencie, w Księdze zwanej Księgą Sędziów, zostały wymienione imiona piętnastu sędziów i opisane niektóre ich poczynania. Wśród nich była kobieta imieniem Debora, która była sędzią, a zarazem przywódcą wojskowym (Sędz.4-5). Inni bardziej znani sędziowie to: Barak, Gedeon, Samson oraz pełniący swą służbę trzysta lat po rozpoczęcia podboju Kanaanu, Jefte (zob. Sędz. 11,26). W okresie sędziów Izraelici przez długi czas byli uzależnieni od Filistyńczyków.[5.1.]

5.1. **Filistyńczycy** zamieszkiwali tereny nadmorskie na południowy zachód od Jerozolimy już w czasach patriarchów. Bardziej znane miasta filistyńskie z późniejszego okresu to Gaza, Aszkalon, Ekron. W księdze Amosa jest powiedziane, że Filistyńczycy zostali wyprowadzeni z Kaftoru [Kreta] (Am. 9,7; Jer. 47,4). Filistyńczycy to również część ludności, znanej w historii jako ludy morza, biorącej udział w inwazji na Azję Mniejszą (położyli kres imperium Hetytów) i na Egipt w XIII wieku. Z ludami morza walczył Ramzes III (ok. 1198-1166 r. p.n.e.). Filistyńczycy w Palestynie mieli monopol na wyroby z żelaza, w tym broni (I Sam. 13,19-22). Od nazwy niewielkiego nadmorskiego obszaru w Kanaanie zamieszkiwanego przez Filistyńczyków, Filistei, Rzymianie zapożyczyli nazwę i w II w. n.e. przemianowali Judeę na Palestynę.

Do walki z nimi powołany był sędzia Samson, niezwykle barwna postać biblijna, którego opisane w Biblii wyczyny są tematem prac różnych artystów chrześcijańskich. (Sędz.13-16) O uzależnieniu Izraela od Egiptu, w pewnym okresie sędziów, mówi stela faraona Merenptaha (1236-1223 r. p.n.e). Można na niej przeczytać, że: *„Kanaan zostało ograbione, spotkały go wszystkie nieszczęścia. Aszkelon pokonany, Gezer zrujnowane, Jenoam przestał istnieć, Izrael jest opustoszały, jego ziarno zniszczone"*. Jest to pierwsza i jedyna wzmianka o Izraelu w tekstach egipskich.

Ostatnimi sędziami byli Heli, a po nim jego uczeń Samuel, który sprawował swój urząd w Ramat. (I Sam.roz. 1-7) Ten rodzaj rządów, istniejący od wyjścia narodu izraelskiego z Egiptu do czasu pierwszych królów, nazywamy teokracją. O czasach nazwanych tutaj okresem sędziów możemy się także dowiedzieć z opracowanych przez archeologów bogatych zbiorów znalezionych w Res Szamra, czyli starożytnym Ugarit.[5.2.]

5.2. **Ugarit** — miasto handlowe, położone w północnej Syrii, odkryte w 1929 roku. Istniało już na początku II tysiąclecia, lecz najwięcej zabytków pochodzi z około 1300 roku, kiedy miastem rządzili jeszcze Amoryci. Z odnalezionych tekstów zapisanych alfabetycznym pismem klinowym dowiadujemy się wiele o wierzeniach i obyczajach ludów kanaanejskich. Na tabliczkach pochodzących z domu wielkiego kapłana, mieszczącego się przy świątyni Baala, mamy informacje o takich bogach jak Baal, El, Mot i boginiach jak Anat, Aszera. Więcej o Ugarit czytaj w: Siegfried H. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, s. 207-210; Andre Lemaire, *Świat Biblii*, Ossolineum, 1999, s. 191-208; *SDA BC*, t. VIII, hasło *Ras Shamra*.

VI.
Panowanie trzech pierwszych królów Izraela

I Sam. rozdz. 10—31

Pierwszym królem w Izraelu był Saul (1050-1011 r. p.n.e.). Pochodził on z Gibei, z plemienia Benjamina. Urodził się w zamożnej rodzinie Kisza. W poszukiwaniu zaginionych oślic udał się do Ramy, gdzie odwiedził sędziego Samuela. Ten uprzedzony o tej wizycie przez Boga namaścił Saula na króla. Samuel przedstawia Saula ludowi w Mispie — I Sam. 10,17 (o Mispie czyt. w: Z *archeologią przez kraje biblijne*, s. 146). Po odniesieniu zwycięstwa nad Ammonitami, w Gileadzie w Zajordanii, wzrasta autorytet Saula, co znajduje wyraz w potwierdzeniu jego wyboru na króla w Gilgal (I Sam. 11,15). Gilgal, położone między plemieniem Benjamina a Efraima, było miejscem szczególnym, do którego uczęszczały po zniszczeniu Sylo plemiona izraelskie zamieszkałe w części centralnej. W owym czasie plemiona izraelskie były pod dominacją Filistynów. Od wybranego króla spodziewano się, że wyruszy przeciwko nim. Nie była to jednak prosta sprawa, tak jak w przypadku Ammonitów. Filistyńczycy mieli liczne i dobrze uzbrojone wojsko (I Sam. 13,5). W ich rękach był też monopol na wyroby z żelaza (I Sam. 13,19). Siły, jakimi dysponował Saul, były znacznie mniejsze. Ponadto przekroczył on swoje kompetencje, gdy chodzi o pewne czynności sakralne, jakich dokonał przed wyruszeniem do walki, czym naraził się kapłanowi Samuelowi, który wytknął mu brak posłuszeństwa wobec woli Bożej. W efekcie tego konfliktu Samuel zerwał kontakt z Saulem i namaścił na króla młodego mężczyznę o imieniu Dawid. Dawid był pasterzem, a ponieważ umiał grać na harfie czasowo znalazł się na dworze Saula. Po pokonaniu najbardziej znaczącego wojownika filistyńskiego, Goliata, Dawid stał się bardzo popularny wśród ludu, co wzbudziło zazdrość podejrzliwego króla Saula. Konflikt między coraz mniej popularnym Saulem a Dawidem, który, jak relacjonuje Biblia, wcale nie miał zamiaru dokonywać zamachu stanu, narastał. Nie mogło go załagodzić nawet małżeństwo Dawida z córką Saula, Michal, ani przyjaźń, jaka wywiązała się między Dawidem a synem Saula, Jonatanem. Saul stale nosił się z zamiarem zabicia Dawida, co spowodowało, iż Dawid musiał opuścić dwór, a nawet na jakiś czas zamieszkać wśród Filistynów. Dawid uciekając przed Saulem, stworzył liczny oddział, który mu towarzyszył podczas ucieczki przed prześladowaniem Saula. W tym czasie doszło na terenie doliny Jezreel do tragicznego dla Saula starcia z wojskami fili-

stýnskimi.[6.1] Na pobliskich zboczach gór Gilboa poległ Saul i jego trzej synowie (I Sam. 31,1-9). W tym czasie Dawid zwycięsko walczył z Amalekitami, którzy zaatakowali południowe granice Izraela, okolice Negebu.

Panowanie Dawida (1010-970 r.)

II Sam. rozdz. 1—24
I Król. rozdz. 1—2
I Kron. rozdz. 3—29

Zwycięstwo w dolinie Jezreel nad wojskiem Saula nie zapewniło Filistynom hegemonii w Palestynie, a stało się to za sprawą Dawida. Dzięki jego wybitnej osobowości wkrótce los Izraela się zmienił. Był on najznamienitszym władcą Izraela, granice jego państwa były niezwykle rozległe, zarówno w kierunku północnym, jak i południowym. O początkach jego życia dowiadujemy się z I Sam. 16,1-13. Po ucieczce z dworu Saula, dysponując oddanym sobie oddziałem, osiedlił się na południu, w Syklag, gdzie bronił ludność przed najazdami szczepów koczowniczych (I Sam. 27,5-8).

Po śmierci Saula Dawid przeniósł się do Hebronu, w mieście tym został namaszczony „na króla nad plemieniem Judy" (II Sam. 2,3-7). Początkowo Filistyni nie sprzeciwiali się ustanowieniu przez Dawida królestwa judzkiego. Być może uważali go za swego sojusznika, a nawet wasala.

Równocześnie hetman wojsk Saula, Abner, obwołał królem Izraela w Machanaim jedynego, pozostałego przy życiu, syna Saula, Iszboszeta. Iszboszet był królem przez dwa lata, natomiast Dawid panował w Hebronie siedem lat. W stosunkowo niedawno utworzonym państwie Izrael doszło więc do dwuwładztwa. (II Sam.2,8-11) Zapewne w poprawieniu tej kryzysowej sytuacji znaczącym wydarzeniem było przejście na stronę Dawida dowódcy wojsk Iszboszeta, Abnera (II Sam. 3,12). Wkrótce też Iszboszet został zamordowany przez dwóch żołnierzy. Przejęcie władzy nad całym Izraelem przez Dawida trwało zapewne kilka lat.

Po siedmiu latach i sześciu miesiącach Dawid przenosi się do Jerozolimy (II Sam. 5,5), zdobytej na rozkaz Dawida przez Joaba, który w nagrodę za ten czyn został wodzem wojsk Dawida (II Sam. 5,8).[6.2] Po zdobyciu grodu Dawid zamieszkał w dawnej twierdzy Jebuzejczyków, narodu od dawna przebywającego na terenie Kanaanu. W tym czasie otrzymała ona nazwę Miasto Dawida (II Sam. 5,9), i stała się stolicą państwa Dawida, cementując związki między plemionami izraelskimi. Przejęcie władzy

---

6.1. **Jezreel** — dolina w Galilei o znaczeniu strategicznym, położona na południowy zachód od Jeziora Galilejskiego (w tym okresie zwanego jeziorem Kinneret), nazywana również doliną Megiddo lub z grecka doliną Ezdralon (zob. *Atlas satelitarny*, s. 65).

6.2. Nazwa **Jerozolima** prawdopodobnie wywodzi się od słów hebrajskich ir (miasto), szalom (pokój), czyli miasto pokoju. Miasto to miało w starożytności duże znaczenie strategiczne. Jerozolima położona jest na wzniesieniu Pogórza Judzkiego (wys. 800 m). Z trzech stron dostępu do ufortyfikowanej części Jerozolimy, położonej na cyplu Ofel , broniły doliny: od południa Hinnom, od wschodu Cedron, od zachodu Tyropeon. Jerozolima posiadała też dwa inne wyróżniające się wzniesienia: Syjon i Moria (wzgórze świątynne). W czasach Dawida było to miasto o powierzchni tylko ok. 6 ha.

przez Dawida nad wszystkimi plemionami izraelskimi zaniepokoiło Filistynów, którzy postanowili zgnieść wzrastający w siłę naród. Doszło do dwóch decydujących bitew między Izraelitami a Filistynami, w których Dawid odniósł zwycięstwo (II Sam. 5,17-25; 8,1). W konsekwencji tych batalii Dawid zepchnął Filistynów na wąski skrawek nadbrzeża morskiego. Sprowadzając do Jerozolimy Skrzynię Przymierza uczynił miasto także centralnym ośrodkiem życia religijnego Izraelitów (II Sam. 6,17). Najwyższym kapłanem ustanowił obok Ebiatara także Sadoka, którego potomkowie przez wiele następnych pokoleń sprawowali ten zaszczytny urząd. Dzięki zwycięskim wyprawom przeciwko aramejskiemu królowi Hadadezerowi z Soby, a następnie przeciw Moabitom, Edomitom i Amonitom, Izrael stał się dominującym państwem na Bliskim Wschodzie (II Sam. 8,1-15).[6.3.] Od tego czasu król Moabu musiał płacić haracz Izraelowi, a Edom został włączony do państwa Dawida. Również na północy, w aramejskim Damaszku, Dawid osadził swego namiestnika. Granice dominacji Izraela sięgały zatoki Akaba na południu, po podbiciu zaś Soby Hamackiej na północy władza Dawida sięgała niemal po rzekę Eufrates, chociaż zasadnicze terytorium państwa Dawida mieściło się między Dan a Beer-Szebą (por. I Kron. 18,3). Z fenickim królem Sydonu oraz królem Hama nad Orontesem zawarł pakt o nieagresji. Takie zdobycze terytorialne Izrael zawdzięczał nie tylko niezwykłej osobowości króla Dawida, świetnego wodza i organizatora, i jego wierności Bogu, ale także sprzyjającej sytuacji politycznej. Dwa mocarstwa, Asyria i Egipt, przeżywały w tym czasie kryzys polityczny Na przełomie XI i X wieku przed Chr. Asyria osłabiona długotrwałą dominacją Hetytów na terenie północnej Mezopotamii oraz Syrii musiała przeciwstawić się najazdom Aramejczyków, a także wzrastającej potędze Babilonii za Nebukadnesara I. Natomiast w Egipcie, po przejęciu władzy w Tebach przez dynastię kapłańską, doszło do podziału na Egipt Górny i Dolny. Egipt odzyskał swe mocarstwowe stanowisko dopiero za faraona Szeszonka I (935-914 r.), natomiast Asyria odzyskała dawną potęgę około roku 875 p.n.e.

Państwo Dawida miało zmienione struktury państwowe. Król wprowadził specjalnych urzędników cywilnych. Duże zna-

---

6.3. **Aramejczycy** — lud pochodzenia semickiego (I Mojż. 10,22.23; I Kron. 1,17). Nie wiadomo dokładnie, skąd pochodzili Aramejczycy. Prawdopodobnie pierwotnie zamieszkiwali oni tereny położone w wielkim łuku rzeki Eufrates w północnej Mezopotamii, nazwanej w Starym Testamencie Aram-Naharaim (I Mojż. 24,10; V Mojż. 23,5; Sędz. 3,8). Nazwa Aram-Naharaim znaczy: Aram dwóch rzek. W Psalmie 60 przetłumaczono to słowo jako Aramejczycy Mezopotamii. W okresie średniego państwa asyryjskiego (ok. 1365-1100 p.n.e.) kilkakrotnie atakowali terytorium Asyrii. W XII wieku p.n.e. opanowali tereny od Babilonii aż do Syrii, jednak w tym czasie nie stworzyli jednolitego państwa. W Biblii jest mowa o niewielkich królestwach aramejskich, na północ od Izraela. Król Damaszku był najważniejszym aramejskim królem w IX-VIII wieku. Na terenie dzisiejszej Syrii obok Damaszku występowały inne aramejskie miasta państwa, takie jak na przykład Soby. W roku 732 p.n.e. Tiglatpilesar III zdobył Damaszek, tym samym osłabiając znaczenie pozostałych państewek aramejskich na terenie Syrii. Trwałym elementem ich oddziaływania kulturalnego, po zwycięstwie asyryjskim, był ich język, który stał się językiem urzędowym i językiem kupców w imperium asyryjskim. Jeszcze w epoce perskiej aramejski był językiem dyplomacji.

czenie miała władza wojskowa, podległa bezpośrednio Dawidowi. Wprowadził też wzorem mocarstw ościennych wojska najemne, na których czele postawił Benaja (II Sam. 20,23; I Kron. 18,17). Wojska najemne istniały niezależnie od pospolitego ruszenia. Głównym wodzem był nadal Joab.

Dawid miał dzieci z kilku żon i nałożnic. Gdy się zestarzał, pojawił się problem sukcesji. Między synami, pretendentami do następstwa po Dawidzie, doszło do konfliktu zbrojnego. Następcą tronu miał zostać Amnon jako pierworodny. Zamordował go jednak jego przyrodni brat, Absalom, który wkrótce wszczął bunt przeciwko ojcu zyskując licznych sojuszników. W wyniku tej rebelii Dawid czasowo musiał wycofać się z Jerozolimy. Aczkolwiek Absalom zginął w walce z wojskami Dawida (II Sam. rozdz. 18), znacznie zmalał autorytet króla, co sprzyjało wszczęciu kolejnej rebelii, na której czele stanął Szeba (II Sam. rozdz. 20). Została ona jednak stłumiona przez dowódcę wojsk króla, Joaba. Kolejnym pretendentem do władzy królewskiej po Dawidzie był jego syn, Adoniasz, który zjednał sobie wodza Joaba i kapłana Ebiatara. Interwencja najulubieńszej z żon Dawida Batszeby i proroka Natana sprawiły, iż jeszcze za życia Dawida został namaszczony na króla syn Batszeby, Salomon (I Król. 1,30-39).

Rządy Salomona (971-931 p.n.e.)

I Król. 1,33—11,43; I Kron. 29,22—II Kron. 9,31

Salomon był niezwykłą osobowością, podobnie jak jego ojciec. Zasięg jego panowania był równie rozległy. „A Salomon panował nad wszystkimi królestwami od rzeki Eufrat aż po ziemię filistyńską i aż po granicę egipską" (I Król. 4,21). W Biblii podkreślono też jego mądrość — dar od Boga. Sława jego mądrości sięgała poza granice kraju. Królowa Saby, zaciekawiona wieściami o jego mądrości, według opisu z rozdziału dziesiątego w I Królewskiej, przybyła do Izraela. W Biblii nie wyjaśniono dokładnie skąd pochodziła ta królowa. Wielu jest zdania, że z Arabii, ale są i tacy, którzy twierdzą, że z Etiopii.

Samodzielne rządy rozpoczął Salomon usuwając wszystkich tych, którzy w swoim czasie chcieli na tronie osadzić jego brata, Adoniasza. Joab został zabity, kapłan Ebiatar zesłany do swoich dóbr w Anatot, a jego miejsce zajął Sadok jako arcykapłan (I Król. 2,26-35). Adoniasz został także zamordowany, mimo wstawiennictwa Batszeby, gdy poprosił o Abiszag, żonę z domu Dawida, co Salomon poczytał za utajone pretensje do tronu (I Król. 2,13-24).

Na szczególną uwagę zasługują trzy wydarzenia polityczne z czasów panowania Salomona:

1. Odpadnięcie Edomu na skutek powstania Hadada (I Król. 11,14).
2. Utrata Damaszku (I Król. 11,23-25).
3. Bunt Jeroboama, wyższego urzędnika państwowego, który uciekł do Egiptu, skąd powrócił dopiero po śmierci Salomona.

W ciągu swych rządów Salomon doprowadził Izrael do rozkwitu zarówno militarnego, jak i materialnego. Dysponując dużą armią potrafił bronić kraj przed agresją wroga. Posiadał 1400 rydwanów i 12 000 jezdnych (I Król. 10,26; II Kron. 1,14). Część wojska była w Jerozolimie, część w miejscach o znaczeniu strategicznym, takich jak Chasor, Meggido i Gezer (I Król. 9,15).[6.4.]

Salomon przeszedł do historii jako budowniczy, protektor handlu i rzemiosła. Dzięki związkom małżeńskim nawiązywał z narodami ościennymi stosunki handlowe i gospodarcze. Według I Król. 11,3 miał siedemset żon prawowitych i trzysta nałożnic. Ożenił się między innymi z egipską księżniczką, córką faraona z XXI dynastii (1085-945 p.n.e.) (I Król. 3,1). Wraz z księżniczką otrzymał miasto Gezer (I Król. 9,16). Rozbudował flotę — „Salomon kazał także zbudować okręty w Esjon-Geber, które jest przy Elat nad brzegami Morza Czerwonego w ziemi edomskiej" (I Król. 9,26).[6.5.]

Okręty te obsadził częściowo załogą fenicką, którą dostarczył król Tyru, Chiram. Wspólnie z królem fenickim sprowadzali złoto z Ofir (I Król. 9,28; I Król. 10,11). Dokładnie nie wiemy, gdzie położone było Ofir. Niektórzy przypuszczają, że w Somalii.

Salomon rozbudował miasto stołeczne Jerozolimę, w której wystawił między innymi pałac i wspaniałą świątynię (I Król. rozdz. 6—7). Ogromne wydatki związane z rozbudową kraju i utrzymaniem dużej armii nie mogły być pokryte tylko dochodami z handlu, dlatego też Salomon musiał ściągać wyższe podatki i egzekwować robociznę od obywateli, co w przyszłości doprowadziło do dużego niezadowolenia Izraelitów.

6.4 **Megiddo** — miasto i twierdza, położone na drodze prowadzącej z Drogi Nadmorskiej do doliny Jezreel. Prace wykopaliskowe na Tel Megiddo potwierdziły istnienie fortyfikacji oraz pałacu z czasów króla Salomona. **Chasor** — duże kananejskie, później izraelskie miasto położone po zachodniej stronie Jordanu, między jeziorem Genezaret a jeziorem Hule. **Gezer** — miasto położone na Szefeli Judzkiej, na wschód od Jamnii. Wymienione na znanej steli faraona Merneptaha.

6.5. **Elat** — miasto portowe w zatoce Akaba (nazwa arabska), w północnej części Morza Czerwonego, obok portu Esjon-Geber (I Król. 9,26). Był to ważny port izraelski w okresie zjednoczonego królestwa. Później przez jakiś czas władali nim Edomici. Przez Elat i Esjon-Geber wiodła trasa wędrówki Izraela z Egiptu do Kanaanu (V Mojż. 2,8). Prawdopodobnie w położonym obok Esjon-Geber Salomon wydobywał miedź, podobnie jak jego ojciec Dawid. W niektórych opracowaniach Zatokę Akaba nazywa się Zatoką Elanicką.

VII.
Podział państwa na północne i południowe (931 r. p.n.e.)

I Król. roz. 12
II Kron. roz. 10

Po śmierci Salomona jego syn Rechabeam (931— 913 r. p.n.e.) udał się do Sychem, gdzie miano przeprowadzić formalne wybory na króla. Tutaj lud zwrócił się do niego z prośbą, aby zmniejszył podatki, on jednak pod wpływem młodocianych doradców nie chciał słyszeć o żadnych ulgach podatkowych. W rezultacie dziesięć plemion północnych nie zgodziło się na jego kandydaturę.

Na czele zbuntowanych plemion stanął Jeroboam, który za życia Salomona sprawował nadzór nad obowiązkowymi pracami zleconymi do wykonania plemieniu Józefa (I Król. 11,28). Przez jakiś czas przebywał w Egipcie, dokąd musiał uciekać, gdy do króla Salomona dotarła wieść o przepowiedni proroka Achiasza z Silo, że Jeroboam zostanie królem dziesięciu plemion. Powrócił dopiero po śmierci Salomona, by teraz w Sychem wraz z innymi upominać się o zmniejszenie obciążeń podatkowych.

Po odrzuceniu prośby przez Rechabeama plemiona izraelskie zamieszkałe na północ od Judy wybrały Jeroboama na króla (I Król. 12,20). **Doszło więc do podziału królestwa Dawida i Salomona w roku 931 p.n.e. na państwo północne, zwane Izrael, i państwo południowe, nazywane odtąd państwem Judy,** ponieważ właśnie to plemię zostało przy Rechabeamie, gdy z Sychem powrócił on do Jerozolimy.

Jeroboam początkowo nie miał stałej stolicy, po wybraniu go na króla mieszkał w Sychem, przeniósł się do Penuel *(I Król. 12,25)*, później przebywał w Tirsie (I Król. 14,17). [7.1. 7.2.]

W mieście tym urzędowali jego następcy aż do czasów Omriego, szóstego króla w państwie północnym.

Pragnąc nie dopuścić do tego, by naród w dalszym ciągu pielgrzymował do świątyni w Jerozolimie, która znajdowała się na terytorium Judy, teraz odrębnego państwa, Jeroboam usta-

---

7.1. **Penuel** — miejsce, gdzie Jakub zmagał się z aniołem (I Mojż. 32,30). W czasach sędziów miasto warowne, które Gedeon zrównał z ziemią, a mieszkańców wybił (Sędz. 8,9.17). Faraon Szeszonk (Szyszak; 950?) wymienia je razem z innymi zdobytymi miastami Judy i Izraela.

7.2. **Tirsa** — miasto wzmiankowane w P.n.P. 6,4 z podkreśleniem jego piękna. Zdobyte przez Jozuego nie odgrywało żadnej roli aż do czasów Jeroboama. Po przeniesieniu stolicy do Samarii nadal pozostało znaczącym miastem (II Król. 15,14.16). Identyfikuje się je z miejscem położonym 11 km na północny wschód od Sychem (Nablus).

nowił dwa nowe ośrodki kultu religijnego noszące cechy pogańskie. Jeden na północy kraju w Dan, drugi w pobliżu granicy z Judą, w Betel.

Od tego czasu obydwa państwa będą mieć własną historię, odrębne ośrodki religijne, własne dynastie (na północy, w Izraelu, będą się one zmieniać, natomiast **Judea, bardziej stabilna, pozostanie przy potomkach Dawida**). W okresie ponad dwustu lat wspólnej historii państwa te utrzymywały często bliskie stosunki, ale zdarzały się momenty, iż były do siebie wrogo ustosunkowane, zwłaszcza w okresie początkowym. Były to głównie spory co do podziału terytorialnego.

Z osłabienia państwa izraelskiego spowodowanego podziałem nie omieszkali skorzystać sąsiedzi. W piątym roku rządów Rechabeama na jego terytorium najechał faraon Szeszonk I (ok. 945-924 r.), nazwany w Biblii Szyszakiem, z XXII dynastii, zwanej libijską (I Król. 14,25-28). Król Judy nie tylko musiał zapłacić duży haracz Egiptowi, ale stracił też znaczną część swego terytorium.

W okresie podziału szerzył się w obu państwach synkretyzm religijny, zapoczątkowany już w czasach króla Salomona, gdy każda z jego żon usiłowała wprowadzić kult swoich bogów (I Król. 11,1-8). Liczne i ożywione stosunki handlowe z pogańskimi państwami ościennymi pociągały za sobą kontakty kulturalne i religijne. Dla Izraelitów szczególnie atrakcyjne okazały się kulty bóstw przyrody — Baala i Aszery, a także Asztarte.[7.3.]

7.3. **Baal** — bóstwo kanaanejskie, w Biblii często występujące w liczbie mnogiej. Kanaanejczycy wierzyli, że Baalowie mieszkają w świętych drzewach, źródłach, wierzchołkach gór, skałach. Były to lokalne bóstwa odpowiedzialne za wzrost roślinności, a także rozrost stada czy trzody. Kiedy imię to występuje w liczbie pojedynczej zazwyczaj odnosi się do głównego bóstwa Kanaanejczyków. W takim znaczeniu nazwa Baal występuje najczęściej w tekstach z Res Szamra (Ugarit). Jako główne bóstwo był on bogiem burzy, przynoszącym deszcz w zimie i dlatego był odpowiedzialny za plony ziemi. Jego siostra, dziewica, nazywała się Anat, była to bogini wojny, okrutna i krwawa. Przeciwnikiem Baala był Mot, bóg suszy i skwaru. W mitologii, gdy Baal zostaje zabity, Anat błaga Mota o przywrócenie mu życia. Jednak, kiedy okazuje się, że jej starania są daremne, wpada w furię i w przypływie nadzwyczajnej mocy zabija Mota, zabiera brata i zanosi go na górę bogów, gdzie zostaje przywrócony do życia. Jego śmierć i zmartwychwstanie przypuszczalnie nawiązują do pór roku w Syrii i Palestynie: wiosny i zimy. Kult Baala, powszechny w Syrii i Palestynie, był na tyle atrakcyjny, że pociągał Izraelitów. Istnienie kultu Baala w państwie północnym w VIII w. zostało potwierdzone przez wykopaliska w Samarii prowadzone przez Uniwersytet w Harwardzie. **Asztarte/Astarte** — to żeński odpowiednik Baala , w niektórych tekstach występuje jako jego żona, jest boginią burzy i zapładniającego deszczu. Ta semicka bogini urodzaju czczona była przez cały starożytny Wschód. Astarte — bogini płodności i miłości, przedstawiana była jako naga kobieta z podkreślonymi mocno cechami płciowymi. Jako pewną formę kultu religijnego tej bogini uprawiano prostytucję sakralną. Babilończycy i Asyryjczycy znali ją pod imieniem Isztar. W okresie hellenistycznym utożsamiano ją z Wenus-Afrodytą. Obok Astarte w Biblii występuje też bogini **Aszera** (I Król. 16,33; II Król. 13,6). Za panowania Manassesa jej posąg stał w świątyni w Jerozolimie (II Król. 21,3.7), a z II Król. 23,4 dowiadujemy się, że były tam również naczynia poświęcone tej bogini. W literaturze ugaryckiej występuje jako: pani bogów, żona boga Eli, matka siedemdziesięciu bogów, jej najbardziej dostojny tytuł to: „pani morza" . Jednak nie jest pewne, czy Aszera z Biblii i Aszera z Ugarit to ta sama bogini. Ponieważ Aszera występuje również jako żeński odpowiednik Baala większość biblistów utożsamia ją z Astartą.

VIII.
Państwo północne — Izrael od Jeroboama I do przejęcia władzy przez Jehu (931-841 r. p.n.e.)

W państwie północnym królowie panowali stosunkowo krótko. Syn Jeroboama, pierwszego króla państwa północnego, sprawował władzę zaledwie dwa lata. Został zamordowany przez Baaszę, który przejął po nim tron. Dwa lata panował też syn Baaszy, Ela. I on został zamordowany przez swego dworzanina Zimriego, jego rządy trwały zaledwie siedem dni. Na wieść, że Ela został zamordowany przez Zimriego, wojsko obwołało królem swego wodza Omriego (I Król. 16,16). Przejął on władzę po czteroletnich walkach z innym pretendentem do tronu Tibnim.

Dynastia Omriego (885-841 r. p.n.e.): Omri, Achab, Achazjasz, Jehoram (Joram)

I Król. 16,21—22,40; II Król 1—8,14

O Omrim możemy powiedzieć, że był twórcą pierwszej dynastii w państwie północnym. Rządy Omriego (**885-874 r. p.n.e.**) oraz jego potomków trwały ponad czterdzieści lat. Na wzgórzu położonym około dziesięciu kilometrów na północny zachód od Sychem **Omri** założył nowe miasto, nazwane Samarią. Nazwa pochodzi od imienia Szemera dotychczasowego właściciela wzgórza, na którym wybudowane zostało miasto (I Król. 16,24). Po wybudowaniu i ufortyfikowaniu Samarii, Omri przeniósł z Tirsy (obecnie Tell el-Fara w pobliżu Nablus) do tego nowego grodu stolicę królestwa. Samaria była stolicą państwa północnego aż do roku 722 p.n.e., czyli do czasu likwidacji państwa północnego przez wojska asyryjskie. Za jego panowania państwo północne znacznie się umocniło, podporządkowując sobie Moabitów i zmuszając ich do płacenia haraczu. O znaczeniu Omriego świadczy fakt, że jeszcze przez długi czas po jego śmierci i wygaśnięciu dynastii Omriego w zapiskach królów asyryjskich używane jest określenie *dom Umriego* na określenie całego państwa izraelskiego. Omri jest pierwszym hebrajskim władcą wymienionym w źródłach pozabiblijnych, na tak zwanym Kamieniu Moabskim. Według zamieszczonego tam napisu, Omri, król izraelski, przez długi czas uciskał Moabitów, ponieważ Kemosz rozgniewał się na swój kraj (patrz 8.3.).

Syn Omriego, **Achab (874-853 r. p.n.e.)**, pragnąc umocnić swoje królestwo — zawiera sojusz z królem Sydonu i żeni się z jego córką Izabelą. Panuje dosyć długo, bo ponad dwadzieścia lat. W Biblii jest ukazany jako zły i okrutny władca. Pod koniec swego panowania zawiera sojusz z Ben-Hadadem, królem Damaszku (dotychczas zagorzałym wrogiem Izraela), jak również z władcą Hama oraz kilkoma innymi królami, przeciwko Asyrii.[8.1]

W roku 853 r. p.n.e., gdy wojska Salmanasara III skierowały się na południe, doszło do, być może, pierwszego spotkania Izraela z Asyrią. W bitwie pod Karkar nad Orontesem koalicja antyasyryjska skutecznie powstrzymała Salmanasara III przed dalszym podbojem tych terenów. Aczkolwiek Salmanasar III twierdził, iż odniósł w tej bitwie zwycięstwo, to w ocenie historyków bitwa ta była nierozstrzygnięta. Wiemy o niej tylko ze źródeł pozabiblijnych.[8.2]

Historycy uważają datę bitwy pod Karkar za pierwszą dobrze udokumentowaną datę odnoszącą się do dziejów Izraela. Achab w okresie swego panowania umacniał miasta Izraela, a także je rozbudowywał. W Samarii wzniósł wspaniały pałac z inkrustacjami i rzeźbami z kości słoniowej. Stąd zapewne pochodzi określenie: „pałac z kości słoniowej" (1 Król. 22,39). Prawdopodobnie część płytek z kości słoniowej została zabrana do Kalach po zdobyciu Samarii przez wojska asyryjskie w 722 r. p.n.e. Zostały one, zdaniem archeologów, ponownie wykorzystane do ozdoby tamtejszego pałacu wybudowanego przez Saragona II.

Biblia niewiele mówi o sytuacji politycznej w czasach Achaba, bardziej koncentruje się na kwestiach religijnych. Po zawarciu małżeństwa Achaba z córką Etbaala, króla fenickiego, Izabelą, szczególnie rozpowszechnił się w Izraelu kult Baala i Aszery (I Król. 18,19). Religia Izabeli nie stała się wprawdzie religią obowiązującą, niemniej jednak uległ jej sam Achab (I Król. 16,31). Izabela, sprowadzając ze swej ojczyzny setki osób zaangażowanych czynnie w kult Baala i Aszery, wprowadzając rytuały kanaanejskiego systemu kultowego oraz prześladując i zabijając wyznawców Jahwe, doprowadziła do kryzysu religijnego w państwie północnym.

Obrońcą religijności opartej na dekalogu i prawie Mojżesza był Eliasz Tiszbita. Na górze Karmel doszło do próby sił między nim, jako reprezentantem Boga Jahwe, a prorokami Baala (I Król. 18,17-46). Opisane tam wydarzenie jest jednym z najbardziej znanych w historii Starego Testamentu. Eliasz łączył odnowę kultu Boga Jahwe z postulatami etycznymi. Szczególnie dało się to zauważyć w postawie, jaką zajął w sprawie śmierci Nabota z Jezreel (I Król. rozdz. 21).

8.1 Więcej o Asyrii czytaj na s. 45-47.

8.2. Z inskrypcji na historycznym kamieniu, pochodzącym z Kurch w górnym Tygrysie, dowiadujemy się, że Achab dostarczył koalicji następujące siły zbrojne: „(A-ha-ab-bu) z Izraela (Sir-i-la-a-a) 2000 wozów bojowych, 10 000 żołnierzy" (Andre Parrot, *Biblia i Starożytny świat,* s. 125).

Po bitwie pod Karkar koalicja antyasyryjska się rozpadła, doszło do starcia zbrojnego między Aramejczykami, byłymi sojusznikami w walce z Asyrią, a zjednoczonymi siłami Izraelitów. Wspólnym celem wyprawy Achaba i króla judzkiego było odzyskanie od Aramejczyków Ramot, miasta położonego w Gileadzie, w Transjordanii. W czasie walki o Ramot zginął Achab (I Król. 22,35-40).

Po śmierci Achaba, za panowania jego synów, państwo północne Izrael ulega osłabieniu. Wykorzystuje to król Moabitów, Mesza, i uniezależnia się od Izraelitów, zaprzestając płacenia danin składanych Izraelitom od czasów Omriego (II Król. 3,4.5).[8.3.]

Ostatniego syna Achaba Jorama (Jehorama) zabił dowódca jego wojsk — Jehu. Zrobił to w mieście Jezreel, gdzie Joram leczył rany zadane mu przez Aramejczyków wtedy, gdy wspólnie z królem judzkim Achazjaszem bronił Ramot Gileadzkie. Wkrótce los Jorama podzielili wszyscy jego potomkowie. Po czterdziestu czterech latach upadła dynastia Omrydów (II Król. 10,7).

W Biblii charakterystyczna dla dynastii Omriego jest systematycznie powtarzająca się opinia o każdym z kolejnych władców — „czynił to, co złe w oczach Pana, i postępował gorzej, niż wszyscy jego poprzednicy" (I Król. 16,25).

Ponieważ Jehu, przejmując władzę w Izraelu po zamordowaniu Jorama (Jehorama), ostatniego króla z dynastii Omrydów, zabił też króla judzkiego, Achazjasza, po matce wnuka Achaba, następuje pogorszenie stosunków między państwem północnym i południowym — Judeą, gdzie władzę objęła matka Achazjasza, Atalia (841-835 r. p.n.e.), córka Achaba i Izebel.

8.3. Wydarzenie to zostało upamiętnione na bazaltowej steli króla Meszy (100 cm x 60 cm), odkrytej w Dhiban (biblijne Dibon — Joz. 13,15-17). Inskrypcja wyraża wdzięczność króla wobec swego boga Kemosza za wybawienie Moabitów spod jarzma Izraelitów. Więcej o steli króla Meszy zob w: Siegfrid H. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, s. 179-181; Siegfried H. Horn, *Podzielona monarchia*, s. 178.179.

IX.
Judea. Okres bliskich związków z państwem północnym przed przewrotem dokonanym przez Jehu

I Król. 22,41-51;
II Kron. 17,1—20,37;
PK, s. 107-114, wyd. III

Jehoszafat (872-848 r.) Prawie w tym samym czasie, kiedy Achab panował w państwie północnym, w Judei władzę sprawował Jehoszafat. W Biblii mamy powiedziane, że czynił on to, co prawe w oczach Bożych. Zasilił w wojsko strategiczne grody, a także dokonał pewnych zmian organizacyjnych w państwie, wzmocnił skarb państwa. Zreformował sądownictwo, a także religię. Rozesłał po całym kraju nauczycieli z „Księgą Zakonu". Ustanowił też w kraju sędziów we wszystkich miastach warownych Judy. „Resztę uprawiających nierząd kultowy, którzy pozostali jeszcze z czasów Asy, jego ojca, wygnał z kraju" (I Król. 22,47); „I nie szukał Baalów, ale szukał Boga swoich ojców". Utrzymywał dobre stosunki z Achabem, królem judzkim. Więź między obydwoma królestwami została wzmocniona, gdy Jehoszafat ożenił swego pierworodnego syna Jehorama z Atalią, córką Achaba i Izebel. Jehoszafat brał też udział wraz z Achabem w wyprawie przeciwko Ramot Gileadzkiemu, dawnemu miastu ucieczki, teraz znajdującemu się w posiadaniu Aramejczyków. W walkach o Ramot Gileadzkie, jak już wspomniano, zginął król Achab. Jehoszafat wspólnie z synem Achaba, Achazjaszem, starał się rozbudować flotę w Esjon-Geber, by zorganizować wyprawę handlową do Tarszysz.

Pod koniec swego panowania Jehoszafat odniósł w nietypowy sposób zwycięstwo nad Moabitami, Ammonitami i mieszkańcami wzgórz Seiru (Edomitami), niedaleko En-Gedi (II Kron. 20,1-30).

Okres wpływów Atalii, córki Achaba, w Judei, zagrożenie ciągłości panowania dynastii Dawida i wierności Jahwe

Jehoram (854-841), syn Jehoszafata, panował w Judzie zaledwie osiem lat. Rządy rozpoczął od wymordowania swoich braci. W działaniach politycznych i religijnych słuchał się raczej żony, Atalii, i jej doradców z dworu Achaba niż proroków. Słowa wyroku Bożego przeciwko niemu skierował do niego Eliasz, ten sam, który karcił Achaba i jego żonę Izabelę. Za panowania

Jehorama Edomici wyzwolili się spod zwierzchnictwa Judy i ustanowili własnego króla. Osłabienie państwa za jego panowania sprawiło, że na Jerozolimę najechali Filistyńczycy oraz plemiona arabskie. Najeźdźcy złupili pałac królewski, a później wycofali się zabierając synów i żony królewskie. *II Król. 8,16-24; II Kron. 21,1-20*

Achazjasz (841 r. p.n.e.) Z wspomnianego wyżej najazdu na Jerozolimę ocaleli najmłodszy syn Jehorama, Achazjasz (Jechoachaz) i jego matka Atalia, która mu „była doradczynią w bezbożności", gdy przejął władzę po śmierci ojca. Jego rządy trwały tylko jeden rok. Zginął, jak już wspomniano, podczas zamachu stanu w państwie północnym z rąk Jehu, gdy udał się tam, by wesprzeć brata swej matki, króla Jehorama, w obronie Ramot Gileadzkiego przed wojskami aramejskimi.

Atalia (841-834 r. p.n.e.). Na wieść o śmierci jedynego syna Atalia, by utrzymać swe wpływy na dworze i być może celem pomszczenia mordu nad jej rodziną w państwie północnym, postanowiła wytracić całą rodzinę królewską z rodu Dawida, nie wyłączając swego wnuka Joasza, syna Achazjasza. Następcę tronu uratowała od pewnej śmierci ciotka Joasza, żona kapłana Jehojady. Wykradła go i umieściła wraz z mamką w świątyni.

Uzurpatorka Atalia panowała sześć lat, forsując kult Baala. W siódmym roku kapłan Jehojada, przy pomocy dowódców straży przybocznej, kapłanów i Lewitów, obalił Atalię i przedstawił ludowi prawowitego następcę tronu, małoletniego Joasza. Następnie zrobiono to samo, co Jehu w Izraelu — zburzono świątynię Baala, a jego kapłana zamordowano. *II Kron. 22,10—23,15; II Król. 11,1-16;*

Joasz (835-796 r. p.n.e.). W czasie zamachu stanu dokonanego przez kapłana Jehojadę, Joasz miał zaledwie siedem lat. Dlatego też wydaje się, że Jehojada został regentem sprawującym władzę w imieniu małoletniego króla. Po dwudziestu latach rządów, mając u boku kapłana Jehojadę, król Joasz zainteresował się stanem świątyni w Jerozolimie i postanowił zebrać środki na jej remont. Dzięki zebranym funduszom świątynię odbudowano, a resztę zebranych pieniędzy przeznaczono na ponowne wykonanie sprzętu świątynnego w miejsce tego, który Atalia zabrała do świątyni Baala. *II Król. 12,1-22; II Kron. 24,1-27;*

Po śmierci Jehojady dochodzi do odstępstwa, zarówno króla i książąt, jak i ludu Judei, od przykazań Bożych. Syn kapłana Jehojady, Zachariasz, który odważył się upomnieć króla i naród, został ukamienowany. Niebawem też kolejne, poważne niebezpieczeństwo zaczęło zagrażać miastu i państwu ze strony wojsk aramejskich. Zostało ono zażegnane przez złożenie dużego okupu Chazaelowi, królowi aramejskiemu z Damaszku.

Po czterdziestu latach panowania ranny Joasz został zamordowany przez własne sługi.

X.
Państwo północne (Izrael) i panowanie dynastii Jehu (841-752 r. p.n.e.)

II Król. rozdz. 9—10; 13; 14,23—15,9

Dynastia Jehu (841-752 r.p.n.e.) to następujący władcy: Jehu, Jehoachaz (Joachaz), Joasz, Jeroboam II, Zachariasz.

Po zamachu stanu i przejęciu władzy **Jehu (841 — 814 p.n.e.)** daje początek najdłużej w państwie północnym (Izraelu) panującej dynastii. Równocześnie z wytępieniem potomków Achaba z polecenia Jehu zostali podstępem wymordowani wszyscy kapłani Baala (II Król. 10,18-25). Jednak jego reforma religijna nie była przeprowadzona do końca, Jehu nie zniósł kultu cielców w Dan i Betel, zapoczątkowanego przez Jeroboama (II Król. 10,29.31). Mimo że Jehu panował dosyć długo, ponad trzydzieści lat, nie wydaje się, iż był silnym władcą. W tym czasie terytorium Izraela uległo uszczupleniu przez Chazaela, króla Damaszku, który odebrał Izraelowi całą Transjordanię (II Król. 10,32, por. II Król. 8,12). Jehu był także wasalem królów asyryjskich. Na obelisku, znalezionym w pierwszej połowie XIX wieku w asyryjskim mieście Kalchu, została umieszczona płaskorzeźba wyobrażająca króla Jehu, składającego haracz Salmanaserowi III.[10.1.]

Zanim jednak Asyria zaczęła w znaczący sposób wpływać na losy Izraela i Judy, jeszcze za syna Jehu, Joachaza (814-798 r. p.n.e.) najpoważniejsze niebezpieczeństwo dla obu państw izraelskich groziło ze strony Aramejczyków. W II Król. 13,28 czytamy, że król Aramu gnębił Izraela przez cały czas panowania Joachaza. Prawdopodobnie za sprawą władcy Damaszku siły zbrojne Izraela zostały ograniczone do pięćdziesięciu jezdnych, dziesięciu wozów bojowych i dziesięciu tysięcy pieszych (II Król. 13,7).

10.1. Starożytne Kalchu (biblijne Kalach — I Mojż. 10,11), odkryte przez Layarda, to współczesne Nimrud (30 km od Niniwy). Odsłonięto tutaj pałac, a w nim uskrzydlone lwy z ludzkimi głowami, płytki z kości słoniowej, takie same, jakie odnaleziono w stolicy Izraela, Samarii. W Kalach archeolodzy odkopali także dwumetrowy czarny obelisk, który obecnie znajduje się w British Museum. Jest to blok z ciemnoszarego alabastru, schodkowo zwężający się ku górze, niczym miniaturowy ziggurat. Wokół bloku biegnie niewielka płaskorzeźba, streszczająca prowadzone przez króla wojny, a każdą z czterech bocznych ścian zdobi pięć ułożonych jedna nad drugą płyt, przedstawiających pokonanych królów, oddających się pod jego władzę. Na jednej z nich umieszczony jest napis: „Danina od Jehu, syna Omriego; otrzymałem od niego srebro, złoto, złotą misę, złote naczynia, złote puchary, cynę, buławę królewską i oszczepy" (*Świat Biblii*, red. Andre Lemaire, Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo, 2001, s. 122; zob. Siegfried H. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, s. 159).

Podobne zagrożenie odczuwała w tym czasie Judea. Przed zajęciem Jerozolimy wybronił się Joasz, król Judei, płacąc olbrzymi haracz Aramejczykom, na który poszło całe złoto ze skarbca pałacu i świątyni (II Król. 12,18.19). W korzystniejszej sytuacji znalazł się Izrael dopiero w roku 805 p.n.e., kiedy to młody władca asyryjski, Adadnirari III (810 — 782 r.), skłonił Aram do uległości. Po drugiej wyprawie tego króla przeciwko Aramejczykom władca Damaszku zmuszony został do wydania Asyryjczykom swych dóbr i nieprzebranych bogactw.[10.2.]

Król Izraela — Jehoasz (Joasz), (798-782 r. p.n.e.), syn Jehoachaza, wykorzystując osłabienie Aramu odebrał im wcześniej utracone miasta izraelskie (II Król. 13,25). Sprowokowany przez króla judzkiego Amasjasza, który odniósł zwycięstwo nad Edomitami, Jehoasz wyrusza przeciwko Judejczykom. Po bitwie w Bet-Szemesz wojsko króla państwa północnego wyburzyło część muru Jerozolimy, złupiło pałac królewski oraz świątynię i wzięło do niewoli Amasjasza (II Król. 14,8-14). Po wyjściu z niewoli Amasjasz panował jeszcze piętnaście lat, później zginął zamordowany przez spiskowców w bardzo dobrze umocnionym mieście Lakisz. W tym czasie w Samarii panował już wybitny, chociaż odstępczy, władca Jeroboam II.

Jeroboam II (793-753 r. p.n.e.) — syn Jehoasza (Joasza), króla izraelskiego. Odniósł on zwycięstwo w walce z Asyryjczykami i rozszerzył granice terytorium królestwa północnego aż po granice pierwotnego zjednoczonego królestwa z czasów Salomona. Zgodnie z przepowiednią Jonasza, syna Amittaja (II Król. 14,25), granice jego państwa ponownie sięgały od Hama aż po Morze Martwe. Sukcesy polityczne pociągnęły za sobą rozwój gospodarczy, który niestety doprowadził do tego, że wytworzyły się rażące różnice społeczne na skutek gromadzenia się bogactw w rękach niewielkiej części społeczeństwa i upadku moralności w całym narodzie. Ówczesne istniejące stosunki społeczne i religijne zostały surowo ocenione przez proroków: Amosa z Tekoa (Juda) i Ozeasza z Izraela. Prorocy ci występowali przeciwko obcym kultom i odstępstwu od Pana oraz jaskrawym aktom niesprawiedliwości społecznej. Zapowiadali karę w postaci klęski politycznej. Bezpieczny od wrogów z zewnątrz i silny wewnętrznie Izrael nie przypuszczał, że niebawem dojdzie do zniszczenia i upadku państwa, a silnie ufortyfikowana przez Jeroboama II stolica królestwa, Samaria, zostanie zamieniona w gruzy. Na Jeroboamie II praktycznie kończy się dynastia Jehu, ponieważ syn Jeroboama II, Zachariasz, panował zaledwie sześć miesięcy. Po śmierci Jeroboama II Izrael na zawsze utracił swoje znaczenie, między innymi na skutek walki o tron. Jego syn, Zacha-

Księga Ozeasza rozdz. 4-10

Księga Amosa 1,4-8; 5—6

10.2. Na czas panowania Adadnirariego III niektórzy bibliści przypisują misyjną wyprawę Jonasza do Niniwy, opisaną w Księdze Jonasza (por. II Król. 14,25). Matka zaś Adadnirariego, Sammuramat, utożsamiana jest z legendarną Semiramidą (zob. *Chronologia Starego Testamentu,* s. 136 oraz Georges Roux, *Mezopotamia,* s. 254.

riasz, został zamordowany przez Szalluma na nim zakończyło się panowanie dynastii Jehu (II Król. 15,12). Lecz i Szallum panował zaledwie jeden miesiąc. Tron odebrał mu **Menachem (752-742 r. p.n.e.)**.

Judea za króla Uzjasza

Judea również odniosła korzyść z istniejącej na początku VIII w. p.n.e. sytuacji politycznej, kiedy chwilowo Asyria nie wykazywała tendencji do agresji, a państewka aramejskie zajęte były swoimi sprawami.

II Król. 15,1-7;
II Kron. 26,1-23

Po zamordowanym w Lakisz Amasjaszu, przez pięćdziesiąt dwa lata panował w Judzie jego syn, **Uzjasz (Azariasz, 790-739 r. p.n.e)**. Rozszerzył on granice państwa, podporządkował sobie Edomitów i Filistynów oraz uzależnił od siebie Ammonitów. Kraj wzmocnił się wewnętrznie. Król popierał uprawę roli i rozwój rzemiosła oraz utrzymywał liczną, dobrze uzbrojoną armię (307 tys.) (II Kron. 26,1-15). Umocnił fortyfikacje Jerozolimy, zlecił wykucie licznych cystern na pustyni. W Jerozolimie „kazał sporządzić pomysłowe machiny wojenne". Odbudował port w Elat. Ponieważ w czasie swego panwania zachorował na trąd, władzę powierzył synowi.

Lecz i w tym państwie dojrzewały nieodłączne owoce dobrobytu: duma, luksus, egoizm i ucisk, które miały doprowadzić królestwo do upadku. Po Uzjaszu przez szesnaście lat panował w Judzie jego syn Jotam (750-731 r. p.n.e.), który po pokonaniu Ammonitów umacniał państwo wznosząc grody, budując zamki i baszty.

XI.
Koalicja efraimsko-damasceńska. Upadek państwa północnego (r. 722 p.n.e.)

W państwie północnym syn Menachema, **Pekachiasz**, po dwóch latach panowania (**738-737 r. p.n.e.**) został zamordowany przez swego oficera Pekacha, który przejął władzę w Izraelu na pięć lat. **Pekach (737-732 r. p.n.e.)** stworzył koalicję z Damaszkiem przeciwko Asyrii, do której chciano przyłączyć także Judę. W tym czasie w Judei panował wnuk Uzjasza, Achaz [735-715 r. p.n.e.], który nie miał zamiaru występować przeciwko Asyrii. Aby zmusić Judeę do przystąpienia do koalicji w roku 733 p.n.e., wyruszył przeciwko niej Pekach, król izraelski, wraz z Resinem, królem Damaszku. Sojusznicy przyprowadzili ze sobą od razu kandydata na króla, nijakiego Tabala. Zagrożony Achaz, wbrew radom proroka Izajasza, wysłał poselstwo do Tiglatpilesara III z prośbą o pomoc (II Król 16,7). Przypuszczalnie i bez tego Tiglatpilesar zmierzyłby się z koalicją efraimsko-damasceńską. Lecz wcześniej, (734 r. p.n.e.), zajęty był zdobywaniem Filistei, a jego garnizony znajdowały się na granicy z Egiptem. W roku 732 wojska asyryjskie zdobyły Damaszek, a cały Aram zostaje podzielony na cztery prowincje asyryjskie. Jeszcze przed upadkiem Damaszku Izrael został ukarany, ponieważ jego granice zostały znacznie okrojone.[11.1.]

II Król. 16,1.2; II Kron. 28,1-27

Po niedługim czasie król Pekach został zamordowany przez Ozeasza, który po nim objął władzę nad resztką Izraela, oczywiście obiecując płacić daninę królowi asyryjskiemu (II Król. 15,30). Tak więc tereny Syrii i Palestyny stały się całkowicie zależne od Asyrii, która bądź to ustanowiła w utworzonych prowincjach swoich namiestników, bądź też pozostawiła zależnych od siebie królów, zobowiązanych płacić olbrzymie daniny. Ozeasz, król izraelski, zmuszony był także do uległości wobec następcy Tiglatpilesara, Salmanasara V. Gdy jednak król asyryjski stwierdził, że Ozeasz nie dochował mu wierności, ponieważ wysłał posłów do króla egipskiego i przestał mu płacić rokrocznie daninę, kazał go pojmać i wtrącić w kajdanach do więzienia (II Król. 17,4). Dobrze ufortyfikowana jeszcze za króla Jeroboama II Samaria

II Król. 17,1-6

11.1. Wg Johna Brighta, z terenów przyłączonych do Asyrii zostały utworzone trzy prowincje: Megiddo (wraz z Galileą), Dor (na równinie nadmorskiej) oraz Gilead. Zamożniejszą ludność kazał Tiglatpilesar III deportować do Asyrii (II Król. 15,29). John Bright, *Historia Izraela*, Warszawa, Pax 1994 s. 283.

broniła się przez trzy lata, ale w roku 722 p.n.e. brak żywności i wody zmusił obrońców do poddania się. Asyryjczycy, zgodnie ze swoimi zwyczajami, deportowali ludność do Mezopotamii i Medii (II Król. 17,6) Tymczasem zmarł Salmanasar V, a jego miejsce zajął Sargon II (722 — 705 r. p.n.e.). On też w położonych później napisach przypisuje sobie zdobycie Samarii w pierwszym roku swego panowania.[11.2.]

Na miejsce deportowanej ludności sprowadził Sargon II przesiedleńców z Babilonu, Kuty i Hama (II Król. 17,24) i ustanowił nad nimi namiestników, zobowiązanych do ściągania danin. Nowi koloniści, na skutek pewnego zagrożenia, zapragnęli czcić Boga Jahwe (II Król. 17,26). By spełnić ich życzenie, król wysłał im kapłana, wcześniej uprowadzonego z Samarii. Por. przyp. 14.3.

Deportacja Izraelitów i zasiedlenie Samarii obcym narodem to kres państwa izraelskiego. Deportowani Izraelici ulegają procesowi asymilacji z ludnością miejscową, podobnie dzieje się i na terenach dawnego północnego państwa izraelskiego, gdzie resztki ludności izraelskiej wymieszały się z przybyszami.

11.2. Dzięki trójjęzycznej inskrypcji w Behistunie, skopiowanej i odczytanej przez Henry'ego Rowlinsona, udało się uczonym poznać pismo klinowe i odczytać różne napisy, w tym także z pałacu w Chorsabadzie. W inskrypcji tej Sargon chwali się zdobyciem Samarii: „Obległem i zdobyłem Samarię i uprowadziłem jako łup 27.290 jej mieszkańców zagarnąłem 50 wozów bojowych, które się tam znajdowały. Reszcie (ludności) pozwoliłem prowadzić dawny tryb życia. Postawiłem nad nimi mego generała i nałożyłem na nich daninę w tej samej wysokości co poprzedni król". Tymczasem w Biblii czytamy, że Samarię zdobył Salmanasar V. Zdaniem Siegfrieda H. Horna, Sargon II mógł być w czasie oblężenia dowódcą armii Salmanasara V i w tym charakterze zdobywać Samarię, a po śmierci swego poprzednika, która nastąpiła w tym samym czasie co zdobycie Samarii, deportować wspomnianą wyżej liczbę jeńców (II Król. 17,6). Sprawa jest o tyle niejasna, że nie wiemy, w jakich okolicznościach Salmanasar V został pozbawiony tronu i jaki był w tym udział Sargona II. Brak jest inskrypcji Salmanasara V.

XII.
Państwo judzkie za ostatnich królów

Jak już było wspomniane, równocześnie z Ozeaszem, ostatnim królem izraelskim, w Judei panował **Achaz (735-715 r. p.n.e.)**. Za Achaza Judea ostatecznie utraciła port Elat (II Król 16,6). Przeszedł on w posiadanie Edomitów, aż do końca istnienia państwa edomskiego (VI wiek). Warto zapamiętać, że to właśnie do tego króla skierował prorok Izajasz szczególne poselstwo od Boga, by się nie bał zagrożenia ze strony koalicji efraimsko— syryjskiej, a jako znak wybawienia panna miała urodzić syna o imieniu Immanuel (Izaj. 7,14). Achaz został oceniony w Biblii ujemnie, czytamy bowiem, że: „Doprowadził Judę do rozkładu i prostacko sprzeniewierzył się Panu". Uprawiał kult pogański, a swego syna ofiarował na spalenie „zwyczajem narodów, które Pan wytępił". Początkowo przebudował świątynię w Jerozolimie, prawdopodobnie uwzględniając potrzeby kultu bogów asyryjskich. W końcu zamknął świątynię prawdziwego Boga w Jerozolimie i pobudował pogańskie ołtarze w różnych częściach miasta (II Kron. 28,24).

II Król. 16,2; II Kron. 28,1-27

Syn Achaza, **Hiskiasz/Ezechiasz (715-686 p.n.e.)** był dobrym politykiem. Długo nie występował otwarcie przeciwko Asyryjczykom, ostrożnie próbował wyswobodzić się spod ich hegemonii. W dążeniach tych chciał się oprzeć na sąsiadach: Edomitach, Filistynach, a zwłaszcza na Egipcie, w którym panował Szabako z XXV dynastii, zwanej nubijską. Odtąd Egipt stale występował już jako inicjator wyzwalania się państw tego regionu spod dominacji asyryjskiej. (W Iz. 18,1-6 znajdujemy wzmiankę o etiopskich posłach). Państwa te tworzyły różne koalicje, ale podejmowane przez nich próby wyzwolenia się od Asyrii przeważnie wypadały niepomyślnie. Hiskiasz unikał wchodzenia w jakikolwiek sojusz antyasyryjski. Prorok odradza pokładanie nadziei i ufności w pomocy egipsko-etiopskiej. Zawiodła ona zupełnie w przypadku Azotu filistyńskiego, który bardzo angażował się w akcjach antyasyryjskich. Faraon wydał w ręce Asyryjczyków, zbiegłego i szukającego azylu w Egipcie, króla Azotu.

(II Król. 18,1-20,21; II Kron. rozdz. 29-32; Izaj. rozdz. 36-39)

Hiskiasz wkrótce po wstąpieniu na tron zaczął przeprowadzać reformę religijną, być może inspirowany był do tego przez proroków Micheasza i Izajasza (II Kron. 29,3). Na pewno do próby odnowy kultu Boga Jahwe przyczynił się także upadek państwa północnego, co było poważnym ostrzeżeniem dla Judejczyków (II Król. 18,9-10). Nie wiemy jednak, jak dalece mu się to przedsięwzięcie udało. Lud był bardzo przywiązany do swoich

ołtarzy na wzgórzach i pewnie niechętnie z nich rezygnował. Wiemy natomiast, że król musiał działać z całą stanowczością, skoro kazał nawet rozbić miedzianego węża, pochodzącego jeszcze z czasów Mojżesza (IV Mojż. 21,4-9), ponieważ jego kult pozostawał w sprzeczności z nakazami dekalogu. W II Kron. 30,1 czytamy także o posłach, jakich Hiskiasz wysłał do całego Izraela, zapraszając do wzięcia udziału w święcie Paschy, obchodzonym uroczyście w Jerozolimie. Zaproszenie było różnie przyjęte, byli tacy, którzy niezbyt poważnie podeszli do jego nawoływań do odnowy kultu, byli jednak i tacy mężowie z plemienia: „Aszerytów, Manassesytów i Zebulonitów, którzy ukorzyli się i przybyli do Jerozolimy" (II Kron. 30,10.11). Usunięcie wszystkich obcych symboli kultowych ze świątyni jerozolimskiej, w tym także asyryjskich, mogło być też zapowiedzią ogłoszenia niezależności politycznej, bowiem w starożytności na Wschodzie uznawanie zależności politycznej szło zawsze w parze z przyjęciem kultu bogów państwa zwycięskiego. Oznaczało także większe zaufanie do Boga swoich przodków.

Hiskiasz był dobrym gospodarzem. W II Kron. 32,27-29 czytamy, że Pan obdarzył go wielkim majątkiem. Wybudował sobie skarbce na srebro i złoto oraz składy na płody rolne. Spodziewając się ataku asyryjskiego, w trosce o zabezpieczenie miasta w wodę na wypadek oblężenia, kazał wykuć zamaskowany tunel o długości ok. 530 m, prowadzący od potoku Gichon do zbiornika, znajdującego się w murach miasta (II Król. 20,20; II Kron. 32,4.30).[12.1.]

Za życia Sargona II Judea nie wystąpiła otwarcie przeciwko Asyrii w żadnym zbrojnym powstaniu.

Po roku 705 p.n.e., czyli po dojściu Sancheryba, syna Sargona II, do władzy, Hiskiasz zmienia swoją politykę. Wiąże się z miastami filistyńskimi, wchodzi w przymierze z faraonem z XXV dynastii nubijskiej przeciwko Asyrii. W wyniku tych działań dochodzi do najazdu wojsk asyryjskich. Po zajęciu miasta Lakisz i innych miast Judy przez wojska asyryjskie została oblężona Jerozolima.[12.2.] Prawdopodobnie w roku najazdu Sancheryba Hiskiasz rozchorował się. Prorok Izajasz obiecał mu, że wyzdrowieje, a Jerozolima nie zostanie zdobyta (II Król. 20,5.6). Po wy-

---

12.1 W roku 1880 odkryto inskrypcję upamiętniającą zakończenie prac przy tunelu Hiskiasza. Inskrypcję wykuto na ścianie tunelu, około 6 metrów od jego wylotu, przy sadzawce Siloam. Jej treść podaję za Siegfriedem H. Hornem w tłumaczeniu z ang. ks. Waldemara Chrostowskiego: „Zakończono drążenie. Oto historia drążenia. Kiedy robotnicy jeszcze podnosili oskardy, jeden w kierunku drugiego, i kiedy jeszcze zostały trzy łokcie do przebicia, usłyszano, jak jeden do drugiego wołał, gdyż była szczelina (?) po prawej stronie (...) A w dniu przebicia robotnicy uderzali jeden w kierunku drugiego, oskard naprzeciw oskarda. Wtedy popłynęła woda ze źródła do sadzawki około tysiąca dwustu łokci, a wysokość skały ponad głowami robotników wynosiła sto łokci". Siegfried H. Horn, *Podzielona monarchia*, w: *Starożytny Izrael*, praca zbiorowa, Warszawa 1994.

12.2 Na jednym z reliefów swego pałacu w Niniwie władca ten polecił utrwalić oblężenie palestyńskiego miasta Lakisz. Jest to seria kamiennych płaskorzeźb, które przedstawiają poszczególne etapy zdobywania Lakisz. Można na nich zobaczyć przybycie armii i szturm na miasto. Pokazany jest sprzęt wojskowy, użyty podczas ataku, oraz uzbrojenie wojska. Znaleziono także graniastosłup, na którym jest mowa o oblężeniu Jerozolimy. Sancheryb chwali się, jak zamknął króla Judy w Jerozolimie (patrz 12.4.).

zdrowieniu Hiskiasza do Jerozolimy wysyła poselstwo Marduk-kapaliddina/Mardokempad, według Ptolemeusza, biblijny Merodach Baladan, książę chaldejski, samozwańczy władca Babilonu (II Król. 20,12.13).[12.3.]

Prorok Izajasz wypowiedział się przeciwko sojuszowi z Babilonem, tak jak wcześniej przeciwko sojuszowi z Egiptem (II Król. 20,17). W czternastym roku panowania Hiskiasza armia Sancheryba uderzyła na Palestynę, zdobywając wszystkie warowne miasta. Hiskiasz, chcąc się ratować, płaci królowi asyryjskiemu ogromny haracz (II Król. 18,15.16). Między historykami toczy się spór o to, ile było wypraw Sancheryba przeciwko Palestynie — dwie czy jedna. Nie jest to zbyt ważne. Spełniła się zapowiedź proroka Izajasza, że miasto nie zostanie zdobyte.[12.4.]

W Biblii czytamy, że dzięki nadzwyczajnej ingerencji Bożej, oblegające Jerozolimę wojsko asyryjskie straciło swych dzielnych żołnierzy i dowódców (II Kron. 32,21), a Hiskiasz od tego czasu był wysoko ceniony przez ościenne narody.

Judea przez cały okres panowania syna Hiskiasza, **Manassesa (697-642 r.)**, była wasalem Asyrii. O Manassesie czytamy w Biblii, że cofnął wszystkie zarządzenia swojego ojca w sprawie reform religijnych (II Król. 21,1-16). Ponownie wprowadził bałwochwalstwo do religii izraelskiej, stawiając nawet w świątyni w Jerozolimie rzeźbiony posąg (II Kron. 33,7). W pewnym okresie swego panowania został uprowadzony na krótki czas do Babilonu (II Kron. 33,11). Dlaczego do Babilonu? Nasuwają się przypuszczenia, że Asarhadon, którego matka pochodziła z Babilonu, uznawał to miasto za swoją drugą stolicę. O uwięzieniu Manassesa nie ma żadnej wzmianki w źródłach pozabiblijnych.

II Król. 21,1-18; II Kron. 33,1-20

Po Manassesie przez dwa lata zasiada na tronie **Amon (642-640 r. p.n.e.)**, a kiedy go zamordowano — Jozjasz. Za panowania Jozjasza dochodzi do zasadniczej zmiany sił politycznych na Bliskim Wschodzie wywołanej upadkiem Asyrii. Zapowiedzią upadku Asyrii była wojna między Assurbanipalem a jego bratem Szamasz-szumukiem, królem Babilonu, z której Assurbanipal wyszedł zwycięsko.[12.5.] Jednak po jego śmierci w 627 roku, Babilończycy

---

12.3. Według Horna, kiedy posłańcy Merodach-Baladana przybyli do Hiskiasza, ponownie Merodach przebywał na wygnaniu (Horn, *Podzielona monarchia*, s. 197). Innego zdania jest John Bright, który uważa, że w tym czasie (ok. 702 r. p.n.e.) Merodach-Baladan znów ogłosił się królem i z pomocą Elamitów przeciwstawiał się obaleniu go przez Asyryjczyków (John Bright, *Historia Izraela*, s. 293).

12.4. Na glinianym graniastosłupie, znajdującym się w Muzeum Brytyjskim, zapisane zostały słowa Sancheryba, który chwali się, że uwięził Hiskiasza w Jerozolimie, jak ptaka w klatce. „Ponieważ Ha-za-ki-ia-u (Hiskiasz) nie podporządkował się mojemu jarzmu, oblegałem jego czterdzieści sześć miast tudzież mnóstwo twierdz i drobnych osad w ich sąsiedztwie. Zdobyłem je za pomocą pochyłych nasypów i taranów w połączeniu ze szturmem piechoty, stosując podkopy. Uprowadziłem 200 150 osób młodych i starych, mężczyzn i kobiety, a poza tym konie, muły, osły, wielbłądy, niezliczone sztuki bydła i owiec, jako łup. Jego samego zamknąłem w mieście królewskim, Jerozolimie, jak ptaszka w klatce. (...) Miasta, które złupiłem, oddzieliłem od jego kraju i dałem Mi-ti-in-ti, królowi Aszdodu, Pa-di-i, królowi Ekronu, i Is-mi-en, królowi Gazy. Tym sposobem zmniejszyłem jego kraj, lecz jeszcze zwiększyłem daninę" (tł. z franc. Edward Zwolski, w: *Biblia i starożytny świat*, s. 136).

12.5. Władca Babilonu, chociaż pozostawał w zależności od Asyrii, ze względu na rangę tego miasta w Mezopotamii, zachowywał tytuł króla. O Babilonie patrz s. 50-52.

ogłosili niepodległość. Chaldejczyk Nabopolassar (625-605 r. p.n.e.) założył nową, babilońsko-chaldejską dynastię.[12.6]

W roku 614 p.n.e. Medowie opanowali Assur, zaś w roku 612 p.n.e. połączone siły Babilończyków, Medów i Scytów zdobyły stolicę Asyrii, Niniwę. Babilon najwięcej zyskał na tym zwycięstwie, zajmując znaczne terytoria Asyrii.

II Król rozdz. 22 i 23; II Kron. rozdz. 34 i 35

Jozjasz (640-609 r. p.n.e.) Za panowania Jozjasza przeprowadzono nową reformę religijną. II Kron. 34,6-7.33 zdaje się wskazywać na to, że korzystając z zaistniałej sytuacji politycznej, Jozjasz bez użycia siły zajął Samarię. Doszło do zburzenia świątyni w Betelu (II Król. 23,15), przywrócona została centralizacja kultu Jahwe w Jerozolimie. W dwudziestym roku panowania zaczął likwidować wyżyny, święte pogańskie kolumny i ołtarze Baala (II Kron. 34,3). Ogromne znaczenie dla sytuacji religijnej w tym okresie miało znalezienie za ołtarzem świątyni Salomona zwoju zawierającego przepisy prawne. Niewątpliwie chodzi tu o Piątą Księgę Mojżeszową. Gdy arcykapłan powiadomił o tym króla, ten polecił zapytać prorokinię Chuldę o autentyczność znalezionego tekstu. Po potwierdzeniu autentyczności, król kazał odczytać treść tej księgi przed mieszkańcami Jerozolimy. Odnalezione dzieło wywarło na Jozjaszu olbrzymie wrażenie, tak że po odczytaniu go ludowi odnowił przymierze z Bogiem (II Król. 23,1-3). Świątynia została oczyszczona ze wszelkiego sprzętu, figur, mających związek z kultem pogańskim, usunięto też wszystkich kapłanów, ustanowionych przez królów dla potrzeb rytualnych, związanych z kultem bóstw ludów ościennych. Wyburzono ołtarze Kamesza, Aszery, Milkoma.

Polityczne posunięcia Jozjasza były mniej udane. Zaangażował się bowiem w konflikt, między Egiptem i pozostałościami po Asyrii z jednej strony, a Babilonem i Medami z drugiej strony. W tym czasie praktycznie Asyria przestała istnieć. Jedynie w Haranie władca asyryjski, Assurballit II (612-609 r.), usiłował zachować dla siebie choćby niewielką część dawnego imperium. Król egipski Necho II postanowił mu w tym pomóc, by przeszkodzić Babilonowi w dojściu do potęgi, która w przyszłości mogłaby mu zagrażać. Równocześnie Necho II zamierzał przejąć terytoria syryjskie i palestyńskie, które utraciła Asyria. Jozjasz przeliczył się ze swoimi siłami usiłując przeciwstawić się w strategicznym miejscu pod Megiddo faraonowi Necho II, który szedł na pomoc Assurbalitowi II (II Król. 23,29). Król Judy zginął w walce z wojskami egipskimi (rok 609 p.n.e.). Następcą został jego syn, Jechoachaz. Gdy Necho II po nieudanej wyprawie wracał z Asyrii, uwięził nowego władcę izra-

12.6. Chaldejczycy (gr. Chladaioi) to grecka transliteracja akadyjskiego Kaldu, pojęcia określającego plemię, zbliżone do Aramejczyków, zamieszkujące dolną Mezopotamię. Pierwszy raz termin ten pojawia się w kronikach asyryjskich w IX wieku p.n.e. Z zapisu z tego okresu wynika, że składało się ono z kilku szczepów. Najbardziej znany, Bit-Jakin, mieszkał na zachodnim brzegu Tygrysu, przy ujściu rzeki do Zatoki Perskiej. Niebezpieczeństwo z jego strony stale wisiało nad Babilonem.

elskiego i kazał zaprowadzić go do Egiptu. Na jego miejsce powołał na króla Judei jego starszego brata, Eliakima, któremu zmienił imię na **Jehojakim (609-598 r. p.n.e.)**. Prawdopodobnie przyjął on bardziej proegipską postawę. Egipcjanie odchodząc nałożyli na Judę haracz. Tymczasem zwycięscy Medowie i Babilończycy podzielili między siebie terytorium asyryjskie. Babilończykom przypadła Mezopotamia, Syria i Palestyna. Kolejny konflikt między Egiptem a państwem nowobabilońskim był więc nieunikniony. Do starcia doszło pod Karkemisz w 605 roku p.n.e. Wódz babiloński Nebukadnesar zadał klęskę faraonowi Necho II (zob. Jer. 46,2). W wyniku tej bitwy Jehojakim stał się teraz lennikiem Babilończyków. Z oblężonej Jerozolimy w tym też roku król babiloński rozkazał deportować niektórych spośród synów izraelskich z królewskiego i szlachetnego rodu (Dan. 1,1-2). O wydarzeniach tych prorokował Jeremiasz (Jer. 25,1-2; 46,1-2).

Po trzech latach Jehojakim przestał płacić daninę Nebukadnesarowi. Kiedy ten wyruszył na Palestynę, by wyegzekwować swe prawa, Jehojakim już nie żył. Jego następcą był Jehojachin (598-597 r. p.n.e.), którego Nebukadnesar wraz z całą rodziną królewską i wielką liczbą znaczących mieszkańców Judei uprowadził do niewoli w Babilonie.[12.7.]

II Król. 24,17-20; 25,1-7; II Kron. 36,11-14; Jer. 37,1.2; 38,1-28; 39,1-7; 52,1-11)

Nebukadnesar osadził na tronie stryja Jehojachina, Mataniasza. któremu zmienił imię na **Sedekiasz [597-586 r. p.n.e.]**. Współczesny Sedekiaszowi prorok Jeremiasz nie miał wysokiego mniemania o tym królu, który uległ wpływom ugrupowania, konspirującego przeciwko Babilonowi z egipskim królem Psametykiem II (595-589 r. p.n.e.) i jego synem, Apriesem (589-570 r. p.n.e.). Jeremiasz radził podporządkować się Babilonii, za co został oskarżony o zdradę i uwięziony. Mimo uwięzienia, Sedekiasz zwracał się do niego po radę, ale był zbyt słabym władcą, aby wobec silnej proegipskiej opozycji sfer kapłańskich i wojskowych oraz proroków dworskich iść za jego radami. Wbrew temu, co radził Jeremiasz, opozycja ta parła do wojny z Babilonem.

W Księdze Jeremiasza mamy niezwykle plastyczny obraz ostatnich chwil państwa judzkiego. Sedekiasz zdecydował się wypowiedzieć Babilonii posłuszeństwo, toteż w krótkim czasie wojska Nebukadnesara (589 r.) znalazły się pod murami Jerozolimy. Samo miasto padło dopiero w 586 r. p.n.e., i tylko dlatego tak późno, że król babiloński musiał skierować swoje główne siły do walki z Egiptem (Jer. 37,5).[12.8.]

Po zdobyciu twierdzy Nebukadnesar kazał spalić w Jerozolimie pałac i świątynię . Sedekiaszowi nie udało się uciec, wpadł w ręce Babilończyków. Zanim został oślepiony, musiał patrzeć na egzekucję swoich synów, następnie został zaprowadzony

12.7. Po pewnym czasie wygnańcom złagodzono karę. Około 561 roku Jehojachin został ułaskawiony i otrzymał dworskie wyżywienie (Jer. 52,31).

12.8. Bliższych informacji co do daty zdobycia Jerozolimy szukaj w *Chronologii Starego Testamentu*, s.103.

do więzienia w Babilonie. **Był to rok 586 p.n.e. — królestwo judzkie przestaje istnieć.** Judea stała się prowincją państwa babilońskiego. Nastąpiła kolejna, częściowa deportacja ludności do Babilonii (Jer. 52,12). Jednak Babilończycy nie postąpili tak jak Asyryjczycy z Samarią. Nie sprowadzili do Judei obcych osadników, ustanowili jedynie w Mispie namiestnika o imieniu Gedaliasz (Jer. 40,5).[12.9.]

Został on jednak zamordowany przez Ismaela, pozostałego przy życiu członka rodu królewskiego, przybyłego z sąsiedniego Ammonu. Po mordzie w Mispa, lud Judei, pozostawiony przez Nebukadnesara, obawiając się odwetu Chaldejczyków, lekceważąc rady Jeremiasza, uciekł do Egiptu. Wraz z całym ludem, wbrew swej woli, poszedł tam również Jeremiasz oraz jego pisarz Baruch (Jer. 43,6).

Jer. rozdz. 40-43,7; II Król. 25,25

12.9. **Mispa.** Miasto na terytorium plemienia Benjamina. W okresie sędziów miejsce zgromadzeń plemion izraelskich (Sędz. 20,1-3; 21,1.5; I Sam. 7,5.6). Z Mispą utożsamia się zrujnowane miasteczko Tell en-Nasbeh, położone około dwunastu kilometrów na północ od Jerozolimy (*SDA BC*, t. 8, s. 748, Mizpah; Siegfried H. Horn, Z *archeologią przez kraje biblijne*, s.146; S. Horn, *Podz. Monarchia,* 213).

XIII.
Pobyt w Babilonii

Źródłem informacji o pobycie Żydów w Babilonie są Księgi: Ezechiela i Daniela. W odróżnieniu od Izraelitów, deportowanych wcześniej do Asyrii, Judejczycy przebywający w Babilonie posiadali zwoje ksiąg świętych, późniejszy kanon Starego Testamentu. Księgi te stanowiły duchowe ogniwo, łączące przeszłość z zapowiadaną, lepszą przyszłością. W Babilonii prawdopodobnie mają również swoje początki synagogalne nabożeństwa (Bet Hakkeneset = gr. synagoga, znaczyło pierwotnie: Dom zgromadzeń).

Żydzi w Babilonii, aczkolwiek wykonywali różne zawody i nieraz piastowali ważne stanowiska, traktowali swój pobyt jako tymczasowy. Żyli nadzieją powrotu przepowiadanego przez proroków. Odrodzenie państwowości miało nastąpić po upływie siedemdziesięciu lat, jak zapowiadał prorok Jeremiasz (Jer. 25,12).

W tym czasie centrum żydostwa nie znajdowało się w Palestynie, ale w Babilonie. Dawne terytorium izraelsko-judzkie nie było jednak bezludne. Jak już wspomniano, w przeciwieństwie do praktyk asyryjskich Babilończycy nie sprowadzali po roku 586 po Chr. obcych ludów do Judei. Jednak ze względu na słabe zaludnienie i brak organizacji państwowej różna wędrująca ludność osiedlała się na terenach zniszczonej Judei, co w przyszłości przysporzyło problemów powracającej z niewoli ludności.[13.1.]

13.1 Więcej o Babilonie i Babilonii patrz s. 48-52.

XIV.
Czasy perskie (539-331 r. p.n.e.)

Powrót Izraelitów z niewoli w Babilonii wiązał się z upadkiem mocarstwa nowobabilońskiego, do którego doprowadziło powstałe, silne państwo perskie, ze swym pierwszym władcą — Cyrusem.[14.1.]

Cyrus po rozgromieniu wojsk nowobabilońskich wyruszył na miasto Babilon, które zdobył w 539 roku p.n.e.[14.2.]

Persowie prowadzili inną politykę wobec podbitych narodów niż Asyryjczycy i Babilończycy. Pozwolili wygnańcom powrócić na dawne terytoria. Nie utrudniali im też zachowywania własnej religii i podtrzymywania własnej kultury. Żydzi będący w Babilonie zapewne zwrócili się z prośbą o pozwolenie odbudowania zburzonej przez Babilończyków świątyni i otrzymali je (Ezdr. 6,3-5). Rozpoczął się powrót z niewoli.

W roku 536 na czele pierwszej wyprawy, liczącej około 50 tys. wygnańców powracających do Palestyny, stanął pochodzący z rodu książęcego Zerubbabel, zwany też Szeszbassarem. On też był wyznaczony na namiestnika Judei. Towarzyszył mu kapłan Jeszua (aramejska forma hebrajskiego imienia Jozue). Po powrocie z Babilonu uchodźcy przystąpili do odbudowy świątyni. Niestety wkrótce prace przy jej odbudowie zostały wstrzymane, zarówno z powodu lokalnej opozycji Samarytan[14.3.], jak i sytuacji

---

14. 1. Persowie. Przypuszcza się, że w połowie II tys. p.n.e. na zachodnie tereny Wyżyny Irańskiej przywędrowały dwa mówiące pokrewnym językiem plemiona: Medowie, którzy zamieszkali w górach Zagros, i Persowie, osiedlający się na terenach nad Zatoką Perską. Początkowo większe znaczenie mieli Medowie. Oni też zorganizowali się wcześniej, zmuszeni do tego uciążliwym sąsiedztwem Asyrii. Około 708 roku, Dejkes, z podległych sobie plemion, utworzył państwo medyjskie, którego stolicą była Ekbatana. Jego syn, Fraortes, przyłączył do tego państwa część plemion perskich. Kolejny wódz, Kiaksares, stawił sobie za cel zniszczenie Asyrii. W roku 612 p.n.e. zdobył razem z Babilończykami Niniwę, podporządkował sobie państwo Urartu. Granice jego państwa sięgały rzeki Halys. Za rządów jego zniewieściałego syna, Astiagesa, nastąpił upadek tego królestwa. Wśród Persów duże znaczenie miało plemię Pazargadów, a wśród nich szczep Achmenidów, który zajął Elam, położony między Medami i Persami. Spokrewniony z Medami Cyrus (559-530 r. p.n.e.) po trzech latach zmagań pokonał Astiagesa i doprowadził do połączenia obu plemion. Patrz Herodot, *Dzieje*, Czytelnik 1954, s. 66-82.

14.2 Więcej o dacie zdobycia Jerozolimy patrz *Chronologia Starego Testamentu,* s. 106.

14.3. Samarytanie to ludność napływowa, zamieszkująca państwo północne, Izrael, pochodząca z deportacji z Mezopotamii. Część z nich weszła w związki małżeńskie z Izraelitami ocalałymi z pogromu asyryjskiego w 722 roku p.n.e. Samarytanie wprawdzie też czcili Boga Jahwe, ale żyli w synkretyzmie religijnym, co było spowodowane ich zróżnicowaniem narodowościowym. Zerubbabel nie dopuścił ich do udziału w odbudowie świątyni (Ezdr. 4,2-5). O Samarytanach tak pisze Józef Flawiusz w „Dawnych dziejach Izraela", IX,14,3: „Do Samarii, jak się rzekło, sprowadzono Chutejczyków (Kutejczyków) tak się oni zwą do dzisiejszego dnia, bo przyszli oni z krainy zwanej Kuta, znajdującej się w Persji, gdzie jest i rzeka o tej samej nazwie. Każde z ich plemion, których było pięć, przyniosło ze sobą własnego boga. Ponieważ oddawali tym bogom cześć według obyczaju swej krainy, srogo rozgniewał się na nich Bóg najwyższy i zesłał zarazę, która ich niszczyła. Nie znajdując leku na swą niedolę, nagle —
>

politycznej, w jakiej znalazło się państwo perskie. Po śmierci Kambyzesa (522 r. p.n.e.), następcy Cyrusa, przez imperium perskie przetoczyła się fala buntów podbitych narodów, co nie sprzyjało jakiejkolwiek działalności, mogącej świadczyć o zamiarach odtworzenia dawnej państwowości. Gdy sytuacja w państwie perskim się ustabilizowała i wyjaśniła się sprawa sukcesji na tronie perskim, za namową proroków Aggeusza i Zachariasza rozpoczęto w Jerozolimie starania o kontynuację odbudowy świątyni. Dekret następcy Kambyzesa, Dariusza I (521-486 r. p.n.e.), wydany w drugim roku jego panowania (520 r. p.n.e.), sprawił, że prace nad odbudową świątyni znowu ruszyły.

W roku 457 p.n.e., po upływie prawie osiemdziesięciu lat od czasów pierwszej wyprawy wygnańców, w siódmym roku panowania króla perskiego, Artakserksesa I (465-423 r. p.n.e.) z dawnego państwa babilońskiego przybywa kolejna grupa Izraelitów. Na czele około ośmiu tysięcy wygnańców, z polecenia króla, stanął kapłan, a zarazem pisarz i znawca prawa, Ezdrasz.[14.4.] Przybyli z Mezopotamii Izraelici na mocy dekretu Artakserksesa I przywieźli ze sobą liczne dary ze srebra i złota wraz z naczyniami przeznaczonymi do użytku w świątyni, i tak świątynia w Jerozolimie została ubrana w dostojeństwo (zob. Ezdr. 7,27). Dekret Artakserksesa z siódmego roku jego panowania zalecał Ezdraszowi zajęcie się sprawami Judei i Jerozolimy (Ezdr. 7,14). Jednak Ezdrasz tak był zajęty reformami religijnymi, że zaniedbał odbudowę stolicy.

W trzynaście lat po przybyciu Ezdrasza do Jerozolimy, w roku 444 p.n.e., wyrusza do stolicy Judei podczaszy Artakserksesa I, Izraelita Nehemiasz, którego król mianował namiestnikiem ziemi judzkiej (Neh. 5,14). Udaje się tam na własną prośbę, by przyczynić się do odrodzenia państwowości Judei przez odbudowę murów obronnych dawnej stolicy. Mimo zgody króla perskiego i szerokich uprawnień, Nehemiasz napotyka na liczne trudności, nie tylko ze strony Sanballata, przypuszczalnie gubernatora Samarii (Neh. 4,1.2), ale i różnych obcych ludów, zamieszkujących zarówno w krainach ościennych, jak i w samej Judei. Gdy Nehemiaszowi udało się odbudować mury i bramy obronne, przystąpił do zasiedlania miasta i wraz z Ezdraszem do odnowienia kultu religijnego. Rozpoczęła się żmudna praca nad uświadomieniem przybyłym z niewoli Izraelitom ich odrębności jako ludu wybranego, który powinien kierować się innymi zasadami etycznymi niż ościenne narody.

---

dowiedzieli się z wyroczni, że powinni czcić najwyższego Boga, bo tylko to może ich ocalić. Wyprawili tedy posłów do króla asyryjskiego z prośbą by przysłał im kapłanów spośród jeńców pojmanych w wojnie z Izraelitami. Król spełnił tę prośbę, a gdy kapłani pouczyli ich o prawach i o świętej służbie przy tym Bogu, Chutejczycy/Kutejczycy zaczęli go czcić bardzo gorliwie i od razu opuściła ich zaraza. Te same obrzędy przechowują się jeszcze teraz wśród ludzi zwanych po hebrajsku Chutejczykami/Kutejczykami, a po grecku Samarytanami". Por. II Król. 17,24-41.

14.4. Ezdr. 7,1-9; *Chronologia Starego Testamentu*, s. 119.120; *Prorocy i królowie*, ChIW ZCz, wyd. III, s. 334.

Dodatek A
Asyria

W Biblii mamy informację, że Asur był jednym z synów Sema (I Mojż. 10,22). W trzecim tysiącleciu p.n.e. przyszli mieszkańcy Asur odłączyli się od innych semickich plemion mezopotamskich i osiedlili się w dolinie górnego Tygrysu, między Małym Zabem i Wielkim Zabem. Miasto o nazwie Asur (Aszur) znajduje się na zachodnim brzegu Tygrysu, około 100 km od Mosulu. Asur to kolebka Asyrii, dało ono nazwę całemu królestwu. W drugiej połowie drugiego tysiąclecia miasto gwałtownie się rozwinęło dzięki prowadzonemu tu handlowi i wzrastającej potędze królów asyryjskich. Inne znaczące miasta Asyrii to Niniwa (koło Mosulu), Kalchu (biblijne Kalach, obecnie Nimrud), a z okresu nowoasyryjskiego: Dur Szarrukin (obecnie Chorsabad).

Dzieje starożytnej Asyrii niektórzy historycy dzielą na trzy okresy.

Okres staroasyryjski. Opis dziejów Asyrii rozpoczyna się zazwyczaj od wieku XIX p.n.e. Asyria była wtedy wasalem królów z południowej Mezopotamii. Od tego czasu Asyryjczycy prowadzili walkę o niepodległość, a potem o supremację, a nawet o stworzenie własnego imperium. Twórcami starego imperium asyryjskiego byli przywódcy plemion amoryckich, którzy przybyli z Zachodu i osiedlili się w regionie północnej Mezopotamii na początku drugiego tysiąclecia przed Chr. Rozkwit Asyrii w tym okresie przypada na lata 1812-1792 p.n.e. Około XVI wieku p.n.e. osłabiona Asyria dostała się pod zwierzchnictwo Hurytów.

Średnie państwo asyryjskie powstało ok. 1365 roku, kiedy Asyria podźwignęła się z upadku spowodowanego zależnością od Hurytów. Zajęła wówczas miejsce państwa huryckiego Mitanni (jego początek jest datowany na ok. 1500 r. p.n.e.; w 1350 r. p.n.e. zostało rozbite przez Hetytów). W XIV wieku Asyria znacznie rozszerzyła obszar swej dominacji na północy Mezopotamii, nad górnym biegiem Tygrysu. Granice utworzonego wtedy państwa były bardzo rozległe. Jako znacząca potęga na Bliskim Wschodzie, w tym przedziale czasowym, przetrwała do 1050 r. W tym okresie Asyryjczycy prowadzili wojnę z Babilonem, „którego Bóg Marduk został przeniesiony do Assur". Około 1100 r. p.n.e. najazd Aramejczyków z Syrii doprowadził do upadku dobrze rozwijającego się średniego państwa asyryjskiego. Aramejczycy na terenach podległych Asyrii utworzyli własne księstwa.

Okres nowoasyryjski. To okres, w którym dzieje Izraela i Asyrii są ze sobą ściśle powiązane. Około 932 r. p.n.e. powstaje

państwo nowoasyryjskie z ośrodkami w Kalchu i Niniwie. W tym okresie wasalami Asyrii zostały: Judea, Izrael i Babilon.

W IX i VIII wieku p.n.e. Asyria stała się znaczącym państwem, przed którym przez dwa stulecia drżały inne ludy. Swoje sukcesy zawdzięczali między innymi grozie, jaką budzili. „Ściałem głowy wojowników i zbudowałem z nich piramidę naprzeciw miasta, a chłopców i dziewczęta spaliłem w ogniu. Jeńców wbiłem na pale wokół miasta, a pozostałym wyłupiłem oczy" — pisał jeden z jej królów. Ekspansję terytorialną w okresie nowoasyryjskim rozpoczęli Aszurnasirapli II i Salmanasar III (858-824). Za ich rządów Asyria odzyskała dawne wpływy. Zdaniem historyków imperium asyryjskie powstało w roku 744, po dojściu do władzy Tiglatpilesara III (744-727), który pokonał Urartu oraz państewka syryjskie. W roku 728 przyjął on tytuł króla Babilonu. Daninę płacił też Menachem, król Izraela (746-737). Fakt ten został odnotowany w II Król. 15,17-22. Tiglatpilesar III występuje tutaj pod imieniem koronacyjnym Pul, otrzymanym po zdobyciu Babilonu. Stosował on praktykę masowych przesiedleń podbitych ludów.

Salmanasar V (726-722) przejął władzę po ojcu w roku 726, panował tylko pięć lat. Nie pozostawił po sobie żadnych inskrypcji. Przez dwa lata oblegał on Samarię, zdobytą w 722 r. p.n.e. Nieznane są okoliczności, w jakich Sargon II (722-705 r. p.n.e.), następca Salmansara V, zasiadł na tronie asyryjskim. Władca ten kontynuował podbój Urartu. Za jego panowania rozpoczyna się wieloletnia walka o władzę w Babilonii, którą przejął Chaldejczyk Mardukaplaiddina (biblijny Merodach-Baladan). Sargon II opuścił dotychczasową stolicę w Kalchu (Nimrud) i wybudował nową — w Dur Szarrukin (Chorsabadzie, 20 km od Mosulu). W pałacu wzniesionym przez Sargona odkryto gigantyczne skrzydlate byki oraz interesujące inskrypcje, a wśród nich listę królów asyryjskich od początku historii państwa do czasów Tiglatpilesara III. O Sargonie II spotykamy wzmiankę w Księdze Izajasza 20,1.

Na koniec wieku VIII i na początek wieku VII przypada największy rozkwit polityczny i kulturalny Asyrii. Syn Sargona II, Sancheryb/Senacheryb (705-681), powrócił do starego grodu Niniwy, w którym wybudował wspaniały pałac. (Niniwa położona była w pobliżu współczesnego miasta Mosulu, tutaj też znajdują się wzgórza Tell Nabi-Junis i Kujundżyk, kryjące starożytne pałace i świątynie).

Więcej o Niniwie znajdziesz w książce Siegfrieda H. Horna Z *archeologią przez kraje biblijne*, s. 21-26. Według Biblii, miasto Niniwa, o powierzchni 800 hektarów, liczyło ponad 120 tys. mieszkańców (Jon. 4,11).

Sancheryb wprowadził na tron babiloński swego syna, którego Babilończycy wydali Elamitom. W efekcie rozpoczęła się bezlitosna walka zakończona zdobyciem i zniszczeniem Babilonu w 689 roku. Inny syn tego króla doprowadził do śmierci ojca

i wygnania brata, Asarhaddona, wyznaczonego na następcę przez Sancheryba. Asarhaddon (680-669) odzyskał tron, na którym zasiadał dwanaście lat. Odbudował Babilon, prowadził walki na zachodzie zdobywając Sydon i podporządkowując sobie Tyr. W roku 679 jego wojska dotarły do Egiptu. W 671 roku Asyryjczycy zdobyli Memfis. Po jego śmierci następcą został Asurbanipal (668-629), ponowny zdobywca Memfis, a natępnie Teb. Asyria w VII w p.n.e. przez wiele lat okupowała Egipt. Osiągnęła największe swoje znaczenie w okresie panowania jednego z ostatnich władców — Assurbanipala (668-629), kolejnego pogromcy Egipcjan, przyjaciela nauk, twórcy wspaniałej biblioteki w Niniwie. Jednak asyryjska kultura istniała tylko w pałacach i nie wychodziła poza mury rdzennych asyryjskich miast.

Za Assurbanipala pojawiły się pierwsze zwiastuny upadku Asyrii. W wyniku konfliktu z Elamem na wschodzie Assurbanipal stracił Egipt. Nieznane są wszystkie niekorzystne wydarzenia, które poprzedziły upadek Asyrii. W roku 614 Medowie zdobyli Assur. W 612 roku Medowie, Babilończycy oraz Scytowie podbili Niniwę, kładąc kres państwu asyryjskiemu. Resztki wojsk asyryjskich wraz z ostatnim władcą Assuruballitem II schroniły się w Harranie. Gdy Harran został zdobyty, próbowano go bezskutecznie odzyskać przy pomocy sił egipskich w 609 roku p.n.e.

Dodatek B
Miasto Babilon

Babilon (hebr. i aram. *Babl*, gr. *Babulon*) — miasto leżące w dolinie mezopotamskiej (między Tygrysem i Eufratem), jedno z pierwszych założonych miast świata. Niewiele wiemy o nim z wczesnego okresu jego historii, ponieważ w wyniku prowadzonych prac wykopaliskowych odkryto jedynie najwyższy jego poziom, który należał do okresu nowobabilońskiego (626-539 r. p.n.e.). Ponieważ lustro wody rzeki Eufrat jest teraz wyżej niż w czasach starożytnych, resztki wczesnej zabudowy znajdują się pod wodą. Miasto po raz pierwszy zostało wyniesione do rangi stolicy za czasów pierwszej dynastii babilońskiej (zwanej dynastią Amorytów), do której należał słynny Hammurabi. Po upadku dynastii Babilon stracił ważność pod względem politycznym, jednak pozostał centrum kulturowym i religijnym starożytnego świata. W tym czasie Babilon był wasalem Imperium Asyryjskiego i często buntował się przeciwko jarzmu swoich zwierzchników. Bunty te tak rozdrażniły Sancheryba, że zniszczył on miasto w 689 r. p.n.e., mając nadzieję, że nie zostanie już odbudowane. Opinia publiczna, nawet w Asyrii, była przeciwna tak pochopnemu czynowi, więc po jego śmierci przystąpiono natychmiast do odbudowy miasta.

Kiedy w 626 r. p.n.e. Nabopolassar założył niezależne królestwo nowobabilońskie, Babilon stał się stolicą nowego, rozległego imperium. Jest to Babilon, który odkopał R. Koldewey z German Orient Society w latach 1899-1917. Wykopaliska te pokazały, że miasto, które jest pierwotną częścią Babilonu, leżało na wschodnim brzegu Eufratu i zajmowało powierzchnię około 1,5 km^2. W jego północno-wschodnim rogu znajdował się pałac królewski, zaś na południe były granice Esangila, w której obrębie stała o wysokości 91 metrów Etemenanki, świątynna wieża i słynna świątynia Marduka. Nebukadnesar (Nabuchodonozor) przebudował i poszerzył pałac, dodając konstrukcje, na których pokryciu utworzył ogród „znany jako wiszące ogrody Babilonu", a w starożytnym świecie uważany za jeden z siedmiu cudów świata. Dobudował on także nowe miasto po zachodniej stronie brzegu rzeki łącząc je stałym mostem ze starym miastem, zwanym także wewnętrznym. Około dwóch i pół kilometra na północ od centrum miasta wzniósł on nowy pałac — pałac letni i zbudował podwójny mur, który otaczał pałac oraz przedmieście. Nowe miasto, zostało otoczone podwójnym murem oraz fosą, stykało się z murem oraz chroniło środkowe miasto. Babilon, którego obwód wynosił 16 km był prawdopodobnie poza egipskimi Tebami największym miastem starożytnym.

Miasto było zbudowane z cegieł, gdyż ziemia pochodząca z osadów rzecznych na tym terenie nie zawierała kamieni. Cegły używane do budowy zwykłych domów nie były wypalane, jednak budynki użyteczności publicznej budowano z cegieł wypalanych, glazurowanych o różnych kolorach, co nadawało miastu piękno, które trudno by porównać do piękna jakiegokolwiek miasta podobnej wielkości. Cegły murów zewnętrznych miasta były żółte, bramy — niebieskie, pałaców — jasnoczerwone, zaś świątyń — białe. Bramy miasta miały także dekoracje w postaci barwnych reliefów byków naprzemiennie z reliefami przypominającymi smoki. Mury Drogi Procesyjnej, która prowadziła z północy do świątyni Marduka, pokryte były reliefami lwów w różnych kolorach. Nic dziwnego, że budowniczy tego wspaniałego miasta był dumny ze swojego dzieła. A o tym świadczy nie tylko Księga Daniela 4,27, ale także napisy na ścianach budowli Nebukadnesara, pozostawione dla potomnych, głoszące chwałę jego imienia.

W proroctwach odnoszących się do Babilonu zapowiedziano, że miasto zostanie zniszczone i stanie się niezamieszkanym miejscem (Iz. 13; 14,1-23; Jer. 50,1-51,64). Proroctwa te stopniowo się wypełniły. Kiedy Cyrus Wielki zdobył miasto w 539 r. p.n.e., nie doznało ono żadnej krzywdy od najeźdźcy, a nawet stało się stolicą nowego perskiego imperium. Jednak kilka buntów, które miały miejsce za panowania Dariusza I i Kserksesa, doprowadziło do ukarania niepokornego miasta zniszczeniem jego pałaców, świątyń oraz murów (480 r. p.n.e.). Wtedy też zniesiono tytuł „król Babilonu", używany do tego czasu przez namiestników królewskich, tworząc z niego Babilonu prowincjonalne. Półtora wieku później Aleksander Wielki planował uczynić go stolicą swojego imperium, jednak umarł, zanim zdołał cokolwiek zrobić, by spełnić swoje ambitne plany. Żaden z jego następców nie wybrał Babilonu jako stolicy; Seleukos I Nikator w 312 r. p.n.e. zbudował Seleucję jako swoją nową stolicę przy brzegu Tygrysu, używając sporo materiału budowlanego ze starego Babilonu. Od tego czasu, aż do czasów współczesnych, miasto służyło jako kopalnia materiału budowlanego. Z jego cegieł wybudowano nawet tamę rzeczną oraz miasto Hilla znajdujące się 5,6 kilometra na południe od Babilonu oraz wiele wiosek położonych wokół starożytnych ruin. Wspaniała metropolia dawnych czasów została całkowicie opuszczona i zapomniana.

Ogromne wzgórza rumowisk zaznaczają granice dzielnic Babilonu. Na północy znajduje się Tell Babil — nędzne pozostałości wspaniałego letniego pałacu Nebukadnesara; dalej na południe jest Kasr, gdzie tkwią fundamenty i zniszczone mury głównego miejskiego pałacu, teraz w znacznej mierze już odkopane. Na południe od Kasr są kopce Amran, miejsca poświęcone Mardukowi, wraz ze świątynią Esangili, przysypaną kilkumetrowym rumowiskiem i piaskiem. Fundamenty wieży świątynnej Etemenanki znajdują się teraz w dole zalanym wodą. Mury starego miasta są widoczne w większości miejsc i wyraźnie zaznaczają się jako równolegle biegnące pagórki, które swoją wysokością i kształtem wyraźnie różnią się od brzegów starożytnych kanałów (*SDA BC*, t. VIII, s. 107-113).

Dodatek C
Babilonia

Nazwa Babilonia, hebr. *Babel* w odniesieniu do Babilonii jest wymieniona w Starym Testamencie osiem razy (Ezdr. 1,11; 2,1 itp). Zazwyczaj jest ona używana w odniesieniu do południowej Mezopotamii na obszarze od Zatoki Perskiej do 34 stopnia szerokości geograficznej. Jest to żyzna kraina ukształtowana nanosami aluwialnymi Eufratu i Tygrysu. Jednak ze względu na małą ilość opadów zimą i wysoką temperaturę latem konieczny jest tutaj system kanałów nawadniających. W starożytności sieć kanałów dostarczała wody do wszystkich regionów sprawiając, że cały teren stał się prawdziwym rajem. Wczesne inskrypcje wskazują na to że teren ten był własnością Sumerów i Akadów. Do Sumerów należał region od Zatoki Perskiej do około 32 stopnia szerokości geograficznej, zaś Akad miał obszar na północ od nich. W obu regionach było wiele dużych i małych miast. Najważniejszymi miastami sumeryjskiej cywilizacji były: Ur, Uruk (biblijne Erech), Eridu, Nippur, Lagasz, Larsa i Isin, zaś w Akadzie: Babilon, Kisz, Kuta, Borsipa i Sippar.

Akad — zwany Synear (Sinear) w niektórych biblijnych tekstach (I Mojż. 10,10; 11,2; Iz. 11,11) oraz ziemią chaldejską w innych (Jer. 24,5; 25,12; Ezech. 12,13).

Pierwsze zapiski o mieszkańcach południowej części tych terenów mówią o Sumerach, którzy posługiwali się językiem niepodobnym do żadnego innego znanego języka, zarówno starożytnego, jak i współczesnego. Sumerowie posiadali rozwiniętą cywilizację, wynaleźli pismo i dwa systemy obliczeniowe: sześćdziesiątkowy i dziesiętny. Kraj był we władaniu wielu miast-państw. Ich głównymi bóstwami byli: Anu, bóg nieba, Enlil, bóg atmosfery, Dingirmah, bogini ziemi i urodzaju, oraz Ea, bóg wód. Po pierwszym okresie sumeryjskim nastała dominacja Akadu w XXIV wieku p.n.e., kiedy władcy semiccy z Akadu pokonali Sumerów i zawładnęli całym krajem. Wielki król Akadu Sargon I stworzył imperium, które sięgało od Zatoki Perskiej do Azji Mniejszej. Po stu latach rządów nastał koniec tej dynastii za sprawą inwazji ludzi z gór, zwanych Gutejami. Zarządzali oni całą Mezopotamią, mimo że niektóre miasta miały pewnego rodzaju autonomię, tak jak było to w przypadku dobrze prosperującego Lagasz pod rządami władcy o imieniu Gudea. Jednak po upływie stu lat Gutejowie zostali wypędzeni przez Sumeryjczyków, którzy wtedy właśnie przeżyli renesans swojej potęgi. Założyli

oni silną, trzecią dynastię w Ur, która rządziła dolną Mezopotamią od 2070 do 1960 r. p.n.e. Królowie tej dynastii ustalili prawa oraz zbudowali silne pod względem ekonomicznym imperium. Po upadku Ur dominację w tej części Mezopotamii przejęły dwa miasta: Isin i Larsa. Utrzymali ją przez więcej niż stulecie. W dziewiętnastym wieku przed Chrystusem kraina ta przeżyła dwie inwazje: Elamitów ze wschodnich gór, a później drugą, Amorytów z pustyni syryjskiej. Tym drugim udało się założyć pierwszą silną dynastię Babilonu w 1830 r. p.n.e., z której pochodził słynny Hammurabi (1728-1686 r. p.n.e). Pokonał on ostatniego króla Larsy i praktycznie panował nad całą doliną Mezopotamii. W tym okresie Babilon stał się stolicą imperium. Hammurabi najbardziej znany jest jako wielki prawodawca. Był on także mądrym zarządcą oraz mecenasem literatury i sztuki. Jego dynastia wygasła w roku 1550 p.n.e. po inwazji Hetytów pod wodzą Mursilisa I. Najeźdźcy splądrowali Babilon, porwali króla oraz zabrali złoty posąg ich najważniejszego boga, Marduka. W tym czasie Kasyci z północy również najechali kraj, a następnie rządzili dolną Mezopotamią przez kilka stuleci. Ich stolicą było miasto Durkurigalzu, teraz Akarkuf, leżące kilka kilometrów od Bagdadu. Korespondencja jednego z kasyckich królów z królami Egiptu zachowała się wśród listów z Amarny.

W XIII wieku Asyryjczycy pod rządami Tukultininurta I najechali Babilonię. Także oni zabrali złoty posąg Marduka. Przez następne sześć stuleci Babilonia była w większym lub mniejszym stopniu zależna od Asyryjczyków. Bunty przeciwko obcemu jarzmu, choć pojawiały się często, to jednak były regularnie tłumione. Tiglatpilesar III (745-727 p.n.e.), który wprowadził kilka wojskowych i politycznych innowacji, sam mianował się królem Babilonu przybrawszy imię Pul. Królem Babilonu był również Sargon II. Senacheryb położył kres stałym buntom w 689 r. p.n.e. niszcząc miasto. Asarhaddon je odbudował, po czym miasto przeżyło okres największego rozkwitu. W 626 r. p.n.e. Chaldejczyk Nabopolassar, oficjalnie poddany Asyryjczyków, ogłosił się królem Babilonu, podobnie jak zrobił to już sto lat wcześniej jego współplemieniec, Mardukaplaiddina, biblijny Merodach Baladan. Merodach Baladan wywalczył niepodległość trwającą jedynie osiemnaście lat. Teraz królestwo w końcu odniosło sukces, stając się imperium, które wyparło Asyryjczyków. Po kilkuletnich, bez wielkich sukcesów walkach, z Asyryjczykami Nabopolassar połączył się z Medami, by z ich pomocą, po trzymiesięcznym oblężeniu, zdobyć w roku 612 p.n.e. Niniwę. Najeźdźcy podzielili między siebie Imperium Asyryjskie, król babiloński zagarnął całą Mezopotamię, Syrię i Palestynę. Musiał jednak trochę dłużej walczyć z pozostałymi Asyryjczykami stawiającymi opór w górnej Mezopotamii, gdyż ich niedobitki wspierali Egipcjanie, którzy chcieli zawładnąć Syrią i Palestyną. W 605 r. p.n.e. Nebukadnesar, wciąż będąc jeszcze księciem, pokonał Necho II, króla Egiptu, po raz pierwszy pod Karkemisz, potem zaś w Ha-

ma. Jeszcze tego samego lata, po śmierci ojca, zasiadł na tronie Babilonu. Potem rozpoczęła się roczna wyprawa wojenna do Syrii i Palestyny. Jerozolima była oblegana kilkakrotnie (605, 597, 586 p.n.e.). Po trzecim najeździe w 586 r. p.n.e. buntownicze miasto zostało zniszczone, zaś jego mieszkańcy wysiedleni do Babilonu.

Nebukadnesar był silnym królem i wielkim budowniczym. Praktycznie odbudował miasto Babilon oraz wzniósł wiele nowych budowli także w innych miastach. Po jego dobrych rządach, które trwały ponad 40 lat, nastały czasy słabych królów, pod których panowaniem imperium zaczęło tracić zdobyte wcześniej terytoria. Jego syn Awilmarduk, biblijny Ewil-Merodach, panował tylko przez dwa lata (562-560 p.n.e.), a potem został zabity i zastąpiony przez przyrodniego brata Nergalszarusura, który panował nad Babilonem przez cztery lata (560-556 p.n.e.). Później następcą tronu został jego syn Labaszimarduk, który został zamordowany po upływie niespełna dwumiesięcznych rządów. Mordercy posadzili na tronie jednego z konspiratorów, Nabonida. Nabonid dostrzegał niebezpieczeństwo ze strony Persji, więc postanowił ją najechać korzystając ze wsparcia Egiptu, Lidii i Sparty. Rozpoczął także kampanię wojenną w Arabii i uczynił Temę w północno-zachodniej Arabii swoją rezydencją na kilka lat. W tym czasie powierzył panowanie nad Babilonem swojemu najstarszemu synowi, który rządził jako koregent. W październiku 539 roku p.n.e., jedynie w dwadzieścia trzy lata po śmierci Nebukadnesara, imperium przeszło we władanie Cyrusa, króla Persji. Cyrus wtargnął na teren Mezopotamii po bitwie pod Opis, zaś kilka dni później stolica została zajęta przez Persów prawie bez walki. Wraz z jej upadkiem skończyła się historia Babilonu jako niezależnej siły politycznej. Królestwo stało się częścią Imperium Perskiego, z czasem zostało zredukowane do roli prowincji. Terytorium to podbił Aleksander Wielki, później rządzili nim Seleucydzi, Partowie, Sasanidzi i inni; teraz jest ono częścią Iraku.

Dodatek D
Egipt

1. *Chronologia.* Głównymi źródłami informacji co do chronologii Egiptu są wykazy starożytnych królów, niektóre astronomiczne fakty oraz dane historyczne o datach koronacji królów lub czasie ich panowania. Podziału na trzydzieści dynastii dokonał Maneton, kapłan egipski, który na przełomie IV i III w. p.n.e. napisał po grecku historię Egiptu. Jednak praca ta zaginęła i dostępne są tylko jej fragmenty zawarte w streszczeniach (Epitome) oraz uwagach ogólnych przekazanych przez pisarzy chrześcijańskich: Juliusza Afrykańskiego (ok. 220) i Euzebiusza (340). Ustalenie dokładnej chronologii jest najtrudniejszym z zadań, którego podjęli się egiptolodzy, odkąd możemy odczytać starożytne zapiski. Jak na razie uczeni nie doszli do jednolitych wniosków oraz nie została przyjęta jakakolwiek pewna data z najwcześniejszej historii Egiptu. Za początek państwowości egipskiej uważa się moment zjednoczenia Górnego i Dolnego Egiptu przez króla Narmera, czyli Menesa. Daty zjednoczenia ustalone przez naukowców początkowo na rok 5000 p.n.e., czy 4241 p.n.e., teraz już przez nikogo nie są akceptowane. Aktualnie połączenie Górnego i Dolnego Egiptu wyznacza się na lata około 3100-2890 p.n.e. Byłby to czas przypadający na panowanie pierwszej dynastii.

Dzieje Egiptu w III i II tysiącleciu dzielimy na trzy okresy: Stare Państwo (dynastie III-VI, ok. 2686-2133 r. p.n.e.), Średnie Państwo (dynastie XI-XII, ok. 2133-1786) i Nowe Państwo (dynastie XVIII-XX, ok. 1567-1085 r. p.n.e.). Aż do okresu Średniego Państwa wszelkie daty nie są pewne. Pierwszą, opierającą się na danych astronomicznych, jest rok 1991 p.n.e., początek dwunastej dynastii. Niemniej jednak zarówno w drugim, jak i pierwszym tysiącleciu p.n.e. mają miejsca wydarzenia, co do których nie ma pewnych danych chronologicznych; najwięcej takich przypadków jest za panowania dynastii XIII -XVII. Istnieją także spore braki w datowaniu dynastii od XXI do XXIII. O ile z datowaniem dynastii XVIII-XX są raczej małe kłopoty (ograniczają się one do tego, czy dany faraon panował o dwa lata dłużej czy krócej), to już z ustaleniami z czasów dynastii XXIV-XXX jest trochę problemów. Powinniśmy pamiętać o tych trudnościach, o różnym stopniu ich nasilenia, kiedy zapoznajemy się z dziejami Egiptu.

2. *Prehistoria*. Nic praktycznie nie wiadomo o Egipcie do czasu, gdy wynaleziono pismo za I dynastii. Predynastyczne

pozostałości Egiptu to niektóre ruiny wiosek, wyroby garncarskie, kamienne pojemniki, rzeczy codziennego użytku, broń, prymitywne rzeźby oraz ścienne malowidła. Uczeni podzielili ten prehistoryczny czas na okresy, których nazwy związane są z miejscami, gdzie znaleziono po raz pierwszy charakterystyczne dla danej kultury pozostałości. Nie ma żadnego sposobu na określenie długości trwania tych okresów.

3. *Stare Państwo.* Dynastie I-VI (ok. 2800-2150 p.n.e.). Jak już wspomniano, na początku tego okresu miało miejsce zjednoczenie Egiptu pod panowaniem króla Menesa. Królowie pierwszej i drugiej dynastii pozostawili po sobie masywne grobowce w Abydos i Sakkarze, zbudowane z cegły i kamienia. Naśladowały one mezopotamski styl budownictwa. Znacznie bardziej okazałym dowodem pochodzenia egipskiej kultury i osiągnięć jest to, co znajduje się w dolinie Tygrysu i Eufratu.

Za panowania trzeciej dynastii została wzniesiona pierwsza monumentalna budowla, — schodkowa piramida króla Dżosera oraz liczne budowle wokół związane z rytuałem pogrzebowym. Potem pojawili się wspaniali budowniczowie czwartej dynastii: Cheops, Chefren i Mykerinos, którzy pozostawili nam trzy wspaniałe piramidy w Gizie. Kunszt architektoniczny tego okresu (od kamiennych rzeźb do budowli monumentalnych, takich jak piramidy czy świątynie grobowe) nigdy nie został prześcignięty i rzadko mu kto w starożytnym Egipcie dorównywał. Okres Starego Państwa wyróżniał się nie tylko pod względem wspaniałej architektury i rzeźby, ale także od strony osiągnięć w dziedzinie nauk ścisłych, takich jak matematyka czy astronomia, i był w późniejszym czasie postrzegany jako okres klasyczny. Podczas panowania piątej i szóstej dynastii władza królewska podupadła, co miało swoje odbicie w zubożeniu ludności oraz mniejszych rozmiarem i gorszych jakościowo piramidach oraz innych budowlach grobowych. W dwudziestym drugim wieku przed naszą erą Stare Państwo zaczęło zmierzać ku upadkowi, nastał okres chaosu i anarchii.

4. *Pierwszy Okres Przejściowy,* dynastie VIII-XI (2150-2025 p.n.e.). Po pierwsze, należy zauważyć, że nie ma żadnego śladu istnienia w starożytnych przekazach tak zwanej siódmej dynastii Manetona; toteż można przypuszczać, że ta dynastia nigdy nie istniała i można pominąć jakiekolwiek historyczne dyskusje na ten temat. Królowie tego Pierwszego Okresu Przejściowego w większości przypadków sami siebie nazywali królami, a ich władza miała wymiar lokalny. Byli oni jedynie słabymi spadkobiercami Starego Państwa i bez powodzenia usiłowali uzyskać zwierzchnictwo nad całym krajem.

W tym okresie był także napływ Azjatów, prawdopodobnie Amorytów, którzy pojawili się w tamtym czasie na całym Bliskim Wschodzie. Panowali oni nad częścią Delty Nilu. Zazwyczaj byli przez ludność im współczesną obarczani winą za wszelkie nieszczęścia. Kiedy upadła centralna forma rządów, zaczęło się sze-

rzyć bezprawie, doszło do poważnego kryzysu ekonomicznego, który doprowadził państwo do bankructwa. Kiedy zabrakło dóbr materialnych, zaczęto poszukiwać innych wartości, co wyraźnie zaznaczyło się w literaturze mądrościowej tamtych czasów.

5. *Średnie Państwo,* dynastie XI-XII (2025-1780 p.n.e.). Jeden z królów XI dynastii z Teb w Górnym Egipcie był w stanie zmienić chaotyczny stan rzeczy w tym okresie i rozciągnąć swoją kontrolę nad całym krajem. Rezultatem tego było ponowne powstanie zjednoczonego silnego państwa z uporządkowaną administracją. To wydarzenie wyznaczyło początek Średniego Państwa. Później rewolucja przyniosła zmiany w dynastiach, jednak królowie dwunastej dynastii kontynuowali silne rządy swoich przodków. Przenieśli oni stolicę w pobliże dzisiejszej miejscowości Liszt w centrum Egiptu oraz starali się być odpowiedzialnymi władcami swoich poddanych. Kształcili następców tronu, promowali handel zagraniczny, eksploatowali kopalnie w Nubii i na Synaju oraz wysyłali ekspedycje wojskowe do Palestyny i Libii. W tym samym czasie budowali silne fortyfikacje, które miały bronić ich granic przed wtargnięciem obcych.

6. *Drugi Okres Przejściowy,* dynastie XIII-XVII (1780-1590 p.n.e.). Jeszcze raz Egipt doświadczył okresu chaosu oraz obcego zwierzchnictwa. Przyczyną zakłócenia porządku po raz drugi i likwidacji centralnej władzy było wtargnięcie Hyksosów, tajemniczego narodu, który Józef Flawiusz nazwał królami pasterzy.

Wydaje się, że byli oni częścią wielkiej fali migracji ludów, która w tym czasie zalała Bliski Wschód. Hyksosi byli odpowiedzialni zarówno za zniszczenie, jak i powstanie kilku królestw, za utworzenie państwa Hetytów w Azji Mniejszej, państwa Hurytów: Mitanni w górnym biegu Eufratu czy królestwa Kasytów w dolnej Mezopotamii.

Hyksosi (ich nazwa oznacza „władcy obcych krajów"), którzy przybyli do Egiptu z Azji, byli częściowo Semitami oraz Hurytami. Sprowadzili ze sobą nowy pojazd wojenny, składający się z konia i rydwanu. Zmienił on taktykę prowadzenia działań wojennych tak, jak było to w przypadku wynalezienia czołgu w XX wieku. Nie wiadomo, czy przejęli oni władzę nad Egiptem drogą pokojową, burząc przestarzały system administracji, czy siłą podbili kraj. W tej kwestii nie można się pewnie wypowiedzieć, ponieważ na ten temat nie istnieje wystarczająca ilość dokumentów źródłowych. Egipcjanie w późniejszym czasie zniszczyli wszelkie ślady, które przypominały im znienawidzonych ciemiężców.

Hyksosi posiadali stolicę w mieście Awaris (grec. Tanis, biblijne Soan, IV Mojż 13,22) we wschodniej Delcie Nilu. Niektórzy z ich silniejszych królów prawdopodobnie panowali nad całą doliną Nilu; inni kontrolowali jedynie pewne ściśle określone tereny. Około 1600 roku p.n.e. miejscowy książę Teb zaczął walczyć o uwolnienie Egiptu spod obcego panowania. Kampanie trzech kolejnych królów: Sekenenre, Kamose i Jahmesa zakończyły się całkowitym pokonaniem Hyksosów, zdobyciem Awaris

i wydaleniem napastników z Egiptu. Hyksosi osiedlili się na kilka lat w Szeruchem, w południowej Palestynie, ale po trzyletniej kampanii (lub po kolejno organizowanych, rok po roku, trzech wyprawach wojennych — zapiski na ten temat są dwuznaczne) Egipcjanie także ich stamtąd usunęli. Dalsze losy Hyksosów nie są już znane, zaginęli w mrokach historii.

7. *Okres Nowego Państwa przed okresem Amarny*, początki XVIII dynastii (1567-1320 r. p.n.e.). Jahmes, król-wyzwoliciel z Teb, dał początek tej nowej dynastii, mimo że stara linia XVII dynastii jeszcze nie wygasła. Jego następcy byli w większości przypadków silnymi władcami. Niestety, brakowało im męskich potomków; przez kilka kolejnych generacji pretendentami do tronu były niewiasty, więc władcy, jeden po drugim, nie pochodzili z rodu królewskiego, a na tronie zasiadali tylko dzięki swym królewskim żonom. Tak było w przypadku trzech kolejnych Totmesów. To, że rodziły się tylko przedstawicielki płci żeńskiej w tych domach królewskich było także powodem, że słynna Hatszepsut rządziła przez kilka lat Egiptem jako „król".

Pod panowaniem Amenhotepa I Nubia znowu stała się integralną częścią Egiptu, a kopalnie na Synaju ponownie były eksploatowane. Totmes I (1525-1512 r. p.n.e.) prowadził działania wojenne w Palestynie i Syrii, dochodząc aż do Eufratu. Pod panowaniem Hatszepsut (1504-1486 p.n.e.) były wysyłane wyprawy handlowe do Punt (prawdopodobnie Somalia we wschodniej Afryce); panowało ożywienie w dziedzinie budownictwa. Po pokojowych, choć silnych, rządach Hatszepsut nastał czas panowania Totmesa III (1504-1450 r. p.n.e.), który wcześniej przez kilka lat był jej koregentem. Rozpoczął on serię wypraw wojennych do Palestyny i Syrii, które przysporzyły Egiptowi chwały. Stworzył najpotężniejsze imperium, jakie istniało w drugim tysiącleciu przed naszą erą. Sięgało ono od rzeki Eufrat do szóstej katarakty na rzece Nil. W tym czasie powstał silny scentralizowany rząd i po raz pierwszy naród miał potężną zawodową armię wraz z garnizonami rozmieszczonymi na obrzeżach państwa. Skarby świata, które napływały do doliny Nilu, otwierały przed egipskimi władcami nowe możliwości, mogli teraz wznosić budowle o niezwykłych proporcjach, jakich świat jeszcze nie widział.

8. *Okres Amarny*, schyłkowy okres XVIII dynastii (1379-1362 r. p.n.e.), był jedynie krótkim przerywnikiem w dziejach Egiptu, jednak ważnym i intrygującym. Pod koniec piętnastego i na początku czternastego wieku p.n.e. odnotowano pewien rozwój Amarny, jednak nic się nie wydarzyło, co by miało większe znaczenie dla nas, aż do czasu pojawienia się na arenie króla Egiptu Amenhotepa IV (1379-1362 p.n.e.). Okazał się on fanatycznym czcicielem wyłącznie jednego boga, tarczy słonecznej — Atona. Opór względem jego religijnego przewrotu był zbyt silny w starej stolicy — Tebach, gdzie mocno zakorzeniony był politeizm, a szczególnie kult Amona, dlatego też przeniósł on stolicę i pałac do Ache-

taton (obecna nazwa Tell el-Amarna), które położone było w połowie drogi pomiędzy Tebami i Memfis. Kiedy stare świątynie zostały zamknięte, a ich kapłani zwolnieni, dawni bogowie stracili na znaczeniu, a ci, którzy ich czcili, byli prześladowani, powstała w Achetaton świątynia nowego boga słońca. Król, który zmienił swoje imię z Amenhotepa na Echnaton, poświęcił się całkowicie wyjaśnianiu i krzewieniu nowej religii i kultu. Jednak nie był on wystarczająco silny, żeby całkowicie zmienić głęboko zakorzenione wierzenia ludu, więc pod koniec jego panowania odnotowano wzrost sympatii do starej religii. Król-filozof wyraźnie zaniedbywał sprawy polityczne. W krótkim czasie zaczęło się rozpadać imperium egipskie. Nieznane są okoliczności upadku Echnatona ani zburzenia jego stolicy.

Wraz z jego śmiercią upadł nowy ruch religijny i następca, jego zięć, Tutanchaton (1361-1353 r. p.n.e.), został zmuszony do powrotu do Teb. Przez zmianę swego imienia na Tutanchamon i ponowne otwarcie dawnych świątyń pokazał on całemu narodowi, że przywrócono stary porządek i że rewolucja w Amarnie upadła wraz z tym, który ją wywołał. Rewolucja Echnatona była jedyną próbą wprowadzenia do Egiptu pewnej formy monoteizmu aż do czasu chrześcijaństwa, które pojawiło się tam i odniosło sukces szesnaście stuleci później.

Jak już było wspomniane, Echnaton był bardziej zainteresowany reformą religii niż wypełnianiem administracyjnych i politycznych obowiązków, komponowaniem monotematycznych hymnów dla Atona niż wezwaniami, by jego poddani i przyjaciele w Azji przyszli mu z pomocą. W wyniku takiego postępowania cała Syria i większość Palestyny wymknęły się w tych fatalnych latach spod kontroli Egipcjan, zaś kolejni po nim królowie byli zbyt słabi oraz zbyt zajęci swoim sprawami, aby powstrzymać rozpad królestwa.

9. *Nowe Państwo po okresie amarnejskim*, dynastie XVIII-XX (1360-1101 r. p.n.e.). Gdy nie powiodła się próba wprowadzenia nowego ładu, stara religia oraz dawne zwyczaje szybko uległy odnowieniu, zaś wszelki ferment po poprzednich zmianach szybko ustał. Horemheb (1349-1322 r. p.n.e.), pierwszy silny władca w czasie odnowy, całkowicie poświęcił się przywróceniu ładu, odzyskiwaniu dawnych ziem Egiptu, umocnieniu władzy poprzez ponowne podbijanie straconych terytoriów w Azji Mniejszej. Kontynuował to Seti I (1318-1304 r. p.n.e.), podbijając kilka miast położonych w dolinie Megiddo i na wybrzeżu Palestyny, kontrolując je i włączając do Egiptu.

Jego następca, Ramzes II, rządził przez ponad 70 lat (1304-1238 p.n.e.). Walczył on przeciwko Hetytom pod Kadesz, następnie zawarł z nimi porozumienie, na mocy którego pozostawił im Syrię. Jest on bardziej znany w historii od innych królów Egiptu, ponieważ jego długie panowanie umożliwiło mu wprowadzenie w życie rozległego programu przebudowy i rozbudowy kraju. Przywłaszczył sobie budynki wielu dawnych królów, rozbierając

je i używając z nich materiały na własne budowle, na których umieszczał swoje imię jako budowniczego.

Podczas panowania, jego następcy, jego syna Merenptaha (1236-1223 r. p.n.e.), miała miejsce migracja zachodnich barbarzyńców, zwanych „ludami morskimi" lub „ludami morza", którzy wtargnęli do cywilizowanych krajów Bliskiego Wschodu. Najeźdźcy naciskali także na Libijczyków, którzy z kolei parli na Egipt, zmuszając Merenptaha, aby walczył przeciwko swym zachodnim sąsiadom. Również imperium Hetytów zostało zmiecione z powierzchni ziemi w wyniku najazdu „ludów morskich", którzy opanowali Azję Mniejszą. Kiedy Ramzes III (1196-1165 r. p.n.e.) objął tron, Egiptowi groziło wielkie niebezpieczeństwo ze strony tych narodów. Władcy udało się jednak powstrzymać falę najazdu. Pokonał „ludy morskie" i zmusił je do odwrotu. Jednak niektórzy z nich pozostali i osiedlili się na południowo-zachodnim wybrzeżu Palestyny. Ramzes III uratował Egipt przed zewnętrznym niebezpieczeństwem, zapewnił też swojemu krajowi wewnętrzny spokój. Jakkolwiek już pod koniec jego panowania pojawiły się symptomy upadku Egiptu, to pod słabymi rządami jego następców tendencje schyłkowe były caraz bardziej widoczne. Wkrótce Egipt na arenie międzynarodowej zszedł na dalszy plan. Utrata zagranicznych posiadłości oraz udziałów w handlu morskim były głównymi powodami poważnego kryzysu ekonomicznego. Doprowadziło to też do korupcji, rozluźnienia w armii, kłopotów z pracownikami, plądrowania królewskich grobowców oraz wyraźnego pogorszenia się poczucia bezpieczeństwa pod względem zarówno ekonomicznym, jak i osobistym. W tym samym czasie wzrastało znaczenie kapłanów Amona, aż doszło do przejęcia przez nich pełnej kontroli nad państwem.

10. *Panowanie królów-kapłanów, Libijczyków, Etiopczyków i Asyryjczyków,* dynastie XXI-XXV (1101-663 r. p.n.e.). W okresie panowania XXI dynastii rządziło dwóch rywalizujących między sobą królów; jeden miał siedzibę w Tanis, drugi był najwyższym kapłanem Amona i miał swoją siedzibę w Tebach. Egipt w tym czasie był tak słaby, że nawet jego posłowie byli za granicą upokarzani. Po raz kolejny doszło do zjednoczenia państwa, tym razem przez potomków Libijczyków, którzy utworzyli XXII dynastię, inaczej zwaną dynastią libijską. Pierwszy z tych królów, Szeszonk I (biblijny Szyszak, 950? r. p.n.e.). poczynił ambitne wysiłki w celu przywrócenia państwu egipskiemu dawnego znaczenia. Jakkolwiek jego wyprawa wojskowa do Palestyny nie przyniosła sukcesu i nie udało się odzyskać Egiptowi utraconych terenów na wschodzie, jednak zdobył Jerozolimę oraz wiele innych silnych twierdz w Judei i Izraelu. Następcy Szeszonka byli słabymi władcami i za czasów ich panowania Egipt był jedynie cieniem dawnej potęgi.

Po około 200 latach rządów libijskich królów rdzenni Egipcjanie odzyskali tron (XXIV dynastia, lata 750-715 p.n.e.), jednak utrzymali się na nim jedynie przez kilka lat. Wkrótce zostali

oni zastąpieni przez najeźdźców — Etiopczyków z Nubii, którzy jako królowie XXV dynastii (747-663 r. p.n.e.) rządzili Egiptem przez prawie dziewięćdziesiąt lat. Nubijscy faraonowie musieli walczyć z Asyryjczykami, którzy w tym czasie stali się największą potęgą na ziemi. W 670 r. p.n.e. Asarhaddon, król Asyrii, podbił Egipt czyniąc z niego na kilka lat asyryjską prowincję.

11. *XXVI dynastia saicka* (664-525 r. p.n.e.). Podczas panowania tej dynastii Egipt przeżył okres wyraźnego dobrobytu. Jego rdzenni królowie, których stolicą był Sais we wschodniej delcie Nilu, przywrócili swojemu krajowi trochę utraconego prestiżu. Władając krajem w czasie, kiedy potęga asyryjska zmalała, królowie z dynastii saickiej ponownie wzmocnili swą władzę w Egipcie. Psametykowi I udało się przy pomocy najemnych wojsk greckich wypędzić z Egiptu najeźdźców asyryjskich. Psametyk II zorganizował wyprawę do Nubii, by poskromić tamtejszych władców. Władcy Egiptu ponownie zaczęli śnić o odbudowie starego imperium sięgającego do Azji Mniejszej i o rzuceniu wyzwania państwu nowobabilońskiemu, które w tym czasie pojawiło się w Mezopotamii jako nowa znacząca siła polityczna. Necho II, król egipski, nie tylko poprowadził wyprawę wojenną w kierunku Bliskiego Wschodu, ale też przez kilka lat władał całą Palestyną i Syrią, aż pod Eufrat. Jednak jego porażka pod Karkemisz, poniesiona w bitwie z księciem babilońskim, przyszłym następcą tronu, Nebukadnesarem (605 r. p.n.e.), położyła kres wszelkim aspiracjom Egipcjan co do Bliskiego Wschodu. Od tego czasu Egipcjanie byli zamknięci w granicach doliny Nilu. Złamana tabliczka z pismem klinowym wskazuje na to, że ucierpieli oni w wyniku babilońskiej inwazji podczas panowania Amazisa (570-526 r. p.n.e.). Jednak miejscowi egipscy władcy pozostali na swoim tronie w okresie istnienia imperium nowobabilońskiego.

12. *Persowie i ostatni władcy pochodzenia egipskiego. Dynastie XXVII-XXXI* (525-333 r. p.n.e.). Kambyzes, drugi władca perskiego imperium, podbił Egipt w 525 roku p.n.e., tworząc z niego perską prowincję. Egipt zachował jednak rodzimych władców w okresie od czasu Dariusza II do panowania Artakserksesa III, kiedy to egipscy królowie należący do III dynastii (XXVIII-XXX) ponownie zajmowali tron faraonów. Persowie w końcu powrócili (343 r. p.n.e.) i położyli kres rodzimym władcom. Te ponowne rządy perskie, oznaczone przez Manetona jako XXXI dynastia, nie trwały długo, ponieważ przerwało je zwycięskie wejście do Egiptu wojsk Aleksandra Wielkiego w 332 roku.

13. *Egipt hellenistyczny*. Wraz z miażdżącymi zwycięstwami nad perską armią greccy gubernatorzy przejmowali teren należący do Egiptu, którym teraz zarządzał poprzez Ptolemeusza Aleksander. Około 20 lat po śmierci Aleksandra Ptolemeusz sam namaścił się na króla Egiptu, jego zaś następcy rządzili Egiptem przez następnych trzysta lat. Wraz z przybyciem Rzymian państwo egipskie stało się zależne od silnej republiki nad Tybrem.

Królowie Egiptu	Saul 1050-1011; Dawid 1011-971; Królowie Judy
XXII dynastia — libijska,950-750	Rechabeam [Roboam] 931-913
Szeszonk I	Abijjam 913-911
Osorkon I	Asa 911-869
Takelot I	
Osorkon II	
Dwudziesta trzecia dynastia	
Szeszonk II Szeszonk IV	
Takelot II Osorkon III	Jehoszafat [Jozafat] 872-848*
Szeszonk III Takelot III	Jehoram [Joram] 854 — 841*
Pami Amenrut	
Szeszonk V Osorkon IV	Achazjasz [Ochozjasz] 841
Pedubast	Atalia 841-835
Dwudziesta czwarta dynastia (750-715)	Joasz 835 -796
Tefnacht	Amasjasz [Amazjasz] 796-767
Bokoris	Azariasz [Uzjasz] [Ozjasz] 790-739*
Dwudziesta piąta dynastia kuszycka,	
zwana nubijską 747 — 656 r.p.n.e	Jotam 750-731*
Pianchi	
Szabako	
Szabitku	
Taharka	Achaz 735-715*
Tanutamon	Hiskiasz [Ezechiasz] 715-686*
Dwudziesta szósta dynastia (664 — 525 p.n.e)	Manasses 697-642*
Psametyk I (663— 610 r. p.n.e.)	Amon 642-640
Necho II (610-595 r.p.n.e.)	Jozjasz 640-609
Psametyk II (595 — 589 r.p.n.e.)	Jehoachaz 609
Apries (589 — 570 r.p.n.e.)	Jehojakim 609-598
Amazis (570 — 526) r.p.n.e.)	Jehojachin [Jojakin] 598-597
Psametyk III (526-525) r.p.n.e.)	Sedekiasz [Mataniasz] [Sedecjasz] 597-586

Salomon 971-931 **Królowie Izraela**	**Królowie asyryjscy**
Jeroboam I 931-910	Aszurdan II (933-910)
Nadab 910-909	Adadnirari II (910 — 889)
Baasza 909-886	
Ela 886-885	Aszurnasirapli II (884-859)
Zimri 885	
Omri 885-874	
(Tibni 885-880)	
Achab 874-853	
Achazjasz [Ochozjasz] 853-852	Salmanasar III (859-824)
Jehoram [Joram] 852-841	
Jehu 841-814	
	Szamsziadad V (824-810)
Jehoachaz [Joachaz] 814-798	Adadnirari III (810 — 782)
Joasz [Jehoasz] 798-782	
Jeroboam II 793-753*	Salmanasar IV (782-772)
Zachariasz 753-752	Aszurdan III (772-754)
Szallum 752	Aszurnirari V (754-746)
Menachem [Manachem] 752-742	Tiglatpilesar III (745-727)
Pekachiasz 742-740	
Pekach 752-732*	
Ozeasz [Hoszea] 732-722	
	Salmanasar V (727-722)
	Sargon II (722-705)
	Senacheryb (705-681
	Asarhaddon (681— 669)
	Asurbanipal (669-627 ?)
	Aszuretiliani
	Sinszariszkun
	Aszuruballit II (612-609)

* Poza Pekachem daty panowania wynikają z koregencji władców zaznaczonych gwiazdką. Pekacha panowanie jest liczone od 752 roku przed Chr. chociaż formalnie przejął on władzę po zamordowaniu Pekachiasza syna Menachema.

Literatura

Opracowanie zbiorowe, *Archeologia i Biblia*, zeszyty. I-XII, Chrześcijański Instytut Wydawniczy „Znaki Czasu, Warszawa 1994.

Andre Parrot, *Biblia i starożytny świat*, tłumaczył Edward Zwolski, Instytut Wydawniczy „Pax", Warszawa 1968.

Opracowanie zbiorowe, *Chronologia Starego Testamentu*, tłumaczył Piotr Lazar, Wyższe Adwentystyczne Seminarium Duchowne, Podkowa Leśna 2002.

Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, cz. I-II, tłumaczyli Zygmunt Kubiak i Jan Radożycki, Oficyna Wydawnicza „Rytm", Warszawa 1993.

Herodot, *Dzieje*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik", Warszawa 1954.

Avraham Negev (opracowanie), *Encyklopedia archeologiczna Ziemi Świętej*, tłumaczyła Olga Zienkiewicz, Wydawnictwo Da Capo, Warszawa 2002.

John Bright, *Historia Izraela*, tłumaczył Jan Radożycki, Instytut Wydawniczy „Pax" i Oficyna Wydawnicza „Volumen", Warszawa 1994.

Georges Roux, *Mezopotamia*, tłumaczyły Beata Kowalska i Jolanta Kozłowska, Wydawnictwo Akademickie „Dialog", Warszawa 1998.

Ellen G. White, *Prorocy i królowie*, wyd. III, Chrześcijański Instytut Wydawniczy „Znaki Czasu", Warszawa 1991.

Richard Cleave, *Satelitarny atlas Ziemi Świętej. Ilustrowany suplement do Student Map Manual*, t. I, tłumaczył Bogusław Dąbrowski, Rohr Productions i Levant Foundation Poland, Nikozja-Podkowa Leśna 1993.

Siegfried H. Horn, *Seventh-day Adventist Bible Dictionary*, wyd. poprawione, Review and Herald Publishing Association, Hagerstown 1979, w: *Seventh-day Adventist Bible Commentary*, t. VIII.

Opracowanie zbiorowe, *Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, tłumaczył Waldemar Chrostowski, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik", Warszawa 1994.

Andre Lemaire (redakcja), *Świat Biblii*, tłumaczył Bogusław Panek, Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo, Wrocław-Warszawa-Kraków 2001.

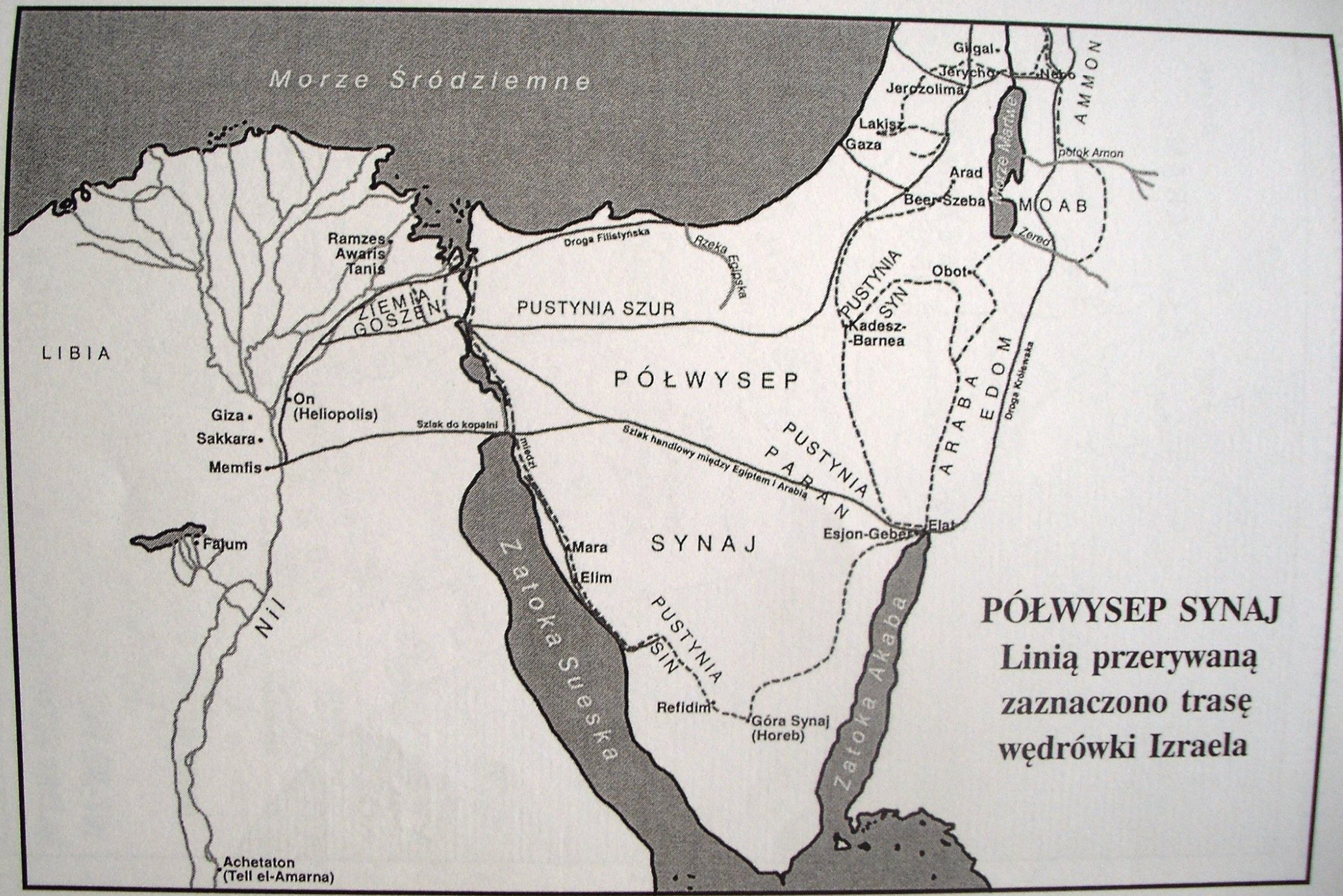
Siegfried H. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, wyd. III, tłumaczyli Dorota i Bogusław Dąbrowscy, Chrześcijański Instytut Wydawniczy „Znaki Czasu", Warszawa 2000.

STAROŻYTNY BLISKI WSCHÓD

EGIPT

MORZE ŚRÓDZIEMNE
Rosetta
Aleksandria
Sais
Tanis
Bubastis
Heliopolis
SYNAJ
Giza
Sakkara
Memfis
Herakleopolis
Achetaton
(Tell el-Amarna)
MORZE
Abydos
Nag Hammadi
Weset, Teby,
Karnak, Luksor
CZERWONE
Edfu
W. Elefantyna
Asuan
I Katarakta
Abu Simbel
(Faras)
II Katarakta
Wyspa Sai

PÓŁWYSEP SYNAJ
Linią przerywaną zaznaczono trasę wędrówki Izraela

PALESTYNA W CZASACH STAREGO TESTAMENTU

PALESTYNA W CZASACH STAREGO TESTAMENTU

